І. ФРАНКО

ОПОВІДАННЯ

АВГСБУРГ
1946

І. ФРАНКО

ОПОВІДАННЯ

НАКЛАДОМ Т.-В.
АВГСБУРГ 1946

Промова Франка на ювилею його 25-літньої діяльности.

Першим моїм словом нехай буде щира подяка всім тим, що устроїли отсе нинішнє свято. Поперед усего подяка молодіжі, що не щадила на се трудів і заходів; подяка всім тим, що явилися тут нині: подяка товаришам праці і переконань; щира подяка бесідникам, що промовляли з сего місця. Подяка вкінці й моїм противникам. За двайцять пять літ моєї праці доля ніколи не скупила мені їх; вони підготовили мене наперед, не дали мені застоюватись на однім місці. Я розумію дуже добре вагу боротьби в розвою і вдячний своїм противникам і щиро поважаю тих, що борються зо мною чесним оружжєм.

Коли скину оком по нинішнім зборі, то запитую себе: задля чого зібралася тут така велика і світла громада? Думаю, що не для моєї особи. Я не вважаю себе ані таким великим талантом, ані жадним героєм, ані таким взірцевим характером, щоб моя особа могла загріти всіх до себе. Двайцять і пять літ я був тим пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку. Я завсіди стояв на тім, що наш народній розвій має бути міцною стіною. Муруючи стіну, муляр кладе в неї не самі тілько гранітові квадри, але як випаде, то і труск і обломки і додає до них цементу. Так само і в тім, що я зробив за ті літа, може й знайдеться деякий твердший камінь, але певно найбільше буде того труску і цементу, котрим я заповнював люки і шпари. В кождім часі я дбав про те, щоб відповісти потребам хвилі і заспокоїти злобу дня. Я ніколи не хотів ставати на котурни ані щадити себе; я ніколи не вважав свойого противника занадто малим: я виходив на всяку арену, коли боротьба була потрібна для прояснення справи. Я знаю, що з моїх творів дуже мало перейде до памяти будущих поколінь, але мені се байдуже; я дбав поперед усего про теперішніх, сучасних людей.

Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обовязку віддати працю свойого життя тому простому народови. Вихований у твердій школі я відмалку засвоїв собі дві заповіді. Перша, то було власне почуттє того обовязку, а друга, то потреба ненастанної праці. Я бачив відмалечку, що нашому селянинови ніщо не приходиться без важкої праці; пізнійше я пізнав, що й нам усім яко нації ніщо не прийде задармо, що нам ні від кого ніякої ласки не надіятися. Тілько те, що здобудемо своєю працею, те буде справді наше надбанне; і тілько те, що з чужого культурного добра присвоїмо собі також власною працею, стане нашим добром. От тим то я старався присвоювати нашому народови культурні здобутки инших народів і знайомити инших з його життєм.

Головну вагу клав я завсіди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права, тим самим здобуває собі й національні права. І сам я в усій своїй діяльности бажав бути не поетом, не

вченим, не публіцистом, а поперед усего чоловіком. Мені закидували, що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до иншого. Се було власне випливом мойого бажання — бути чоловіком, освіченим чоловіком, не лишитися чужим у жаднім такім питанню, що складається на зміст людського життя. А пізнавши що небудь, я бажав і всіх сил докладав довести й инших до того, щоб зацікавилися тим і розуміли се. Дехто звиняв мене тим, що важкі обставини життя, конечність заробітку спонукувала мене кидатися на ріжні поля. Але мені здається, що тут більше причинилася моя вдача, те горяче бажанне — обняти цілий круг людських інтересів. Може бути, що сей брак концентрації зашкодив мені яко письменникови, але у нас довго ще будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджували інтерес до духового життя і громадили матеріял, обтесаний бодай з грубшого. Фундаменти все так будуються; а тільке на таких фундаментах, на таких стінах може з часом здвигнутися пишне, сміле склепінне.

Так отже не для мене се нинішне свято. Я чую, що я не заслужив на него. Але воно наповняє мене радістю як симптом, як знак того, що в широких кругах нашої громади займається або й сильно вже горить те саме бажанне освіти, свободи і широкого індивідуального та громадського розвою, бажанне, котрого виразом є мої писання. Вийшовши з самого дна нашого народа, я старався однакою любовю обняти всі його верстви, а нинішне свято є для мене знаком, що у нас будиться, а декуди вже й ярко палає бажанне солідарности з нашим найменшим братом. Тільке ненастанна, жива стичність з людьми може охоронити наше письменство від манівців; тільке солідарність з тим нашим бідним, сірим, але конкретним братом охоронить нас від абстракцій і доктринерства, поведе наш національний розвій простою, вірною дорогою.

Ще раз дякую Шановній Громаді за нинішній вечір. Здається, не потребую обіцювати, що й надалі я не зійду з тої дороги, якою йшов досі. Така вже моя натура, що праці своєї не покину ніколи; се не жадне геройство, а просто елементарна сила веде мене сею дорогою, сила моєї хлопської крови.

Певна річ, що у моїй діяльности було чимало помилок, — але хтож, роблячи якесь діло, не помилився? І'а нині я можу дивитися на ті помилки спокійно, бо знаю, що або мені самому або иншим вони служили осторогою і наукою. А щодо себе самого я завсіди держався тої думки: нехай пропаде моє імя, але нехай росте і розвивається руський народ!

Лесишина челядь.

I.

Пречудовий літній поранок. У холоднім, легенькім вітрі ледви-ледви леліється широкий лан жита. Жито мов золото. Колоссе неначе пранки, аж похилилося під вагою зерна та перлових крапель роси, що позвисали з кождої стебелинки. Стебла стоять високі та рівні, жовті і гладкі між зеленим листєм повійки, полетиці, осету та иншого буряну, що стелиться сподом. Денеде видніється зпосеред того золотого, шумливого та пахучого моря сине чаруюче око блавату або квітка куколю, або дівоче, паленіюче лице польового маку.

Зійшло сонце. Зацвіркотали сверщки на всілякі лади, забреніли великі польові мухи, затріпоталися барвисті мотилі понад колосистим морем. Природа ожила. Вітер подув сильнійше, подув теплом зі сторони ліса і зачав стрясати срібну росу з трав і цвітів.

У селі піднявся гамір, закипіло життем. Вигін запестрівся від худоби, яку гнали на пашу. За худобою йшли заспані та немиті пастухи. Декотрі лишень, які вспіли вже й поснідати, співали весело, гойкали та вилускували батогами, женучи свій товар.

З хат закурився дим. Господині топлять зарана, щоб вчасно зварити обід; молодших виправляють в поле. Лиш у старої Лесихи не куриться зо стріхи. Хоча там їх три: стара, донька Горпина і молода невістка Анна, але вони таки ніколи рано не топлять, усе в вечір. Вечером спечуть та зварять, що там треба, — а весь день божистий не дбають. Запопадні господині, хоть куди!

Газдівство у старої Лесихи несогірше. Хата хоть стара, та ще добра; будиночки нові, просторі і опрятні, худібка красна, що, Господи, гладке кожде мов слимак. Пасіка також по смерти небіщика Леся не пішла ніворотом. Лесиха приняла старого діда жебручого Зарубу в хату, обшила, обхамрала, — тай уже старий літом і пасіки пильнує, і коло хати найменшої крихіточки допантрує.

Лесиха була й справді жінка дуже господарна та запопадлива. Сукриста дуже та тверда. Бувало як на що завізьметься, то хоть рака лазь, усе поставить на своїм. Хоть волоссе в неї і сивіло, то лице її було

червоне і здорове, як цвикльовий буряк. Облесного й масного язика в неї не було. За те говорила все уривчасто і якось мов сердито. Жарту або якого иншого радого та щирого слова не чув від неї ніхто. Кождому, аби хто, вміла дотяти своїм гострим язиком. Правда, — кажуть — не з добра вона така й стала. Небіщик Лесь, повідають, убивав її тяжко за молодих літ, прибивав кілком за косу до лави та бив... З горя вона тоді нераз і напивалася, і той звичай лишився у неї ще й дотепер, хоч ніколи пянство не довело її до того, щоб розтренькувала та прошастувала гірко запрацьоване добро. Коли пила, то пила сама. В її хаті ані в селі ніхто від неї ніколи й не понюхав порції горілки. Стара Лесиха була дуже тверда і скупа.

Гнат Лесишин довго не міг оженитися. Ніодна дівка в селі не хотіла йти за нього. Не знати, чи то тому, що був такий злий та забіяка, чи тому, що такий поганий. Волоссе червоне, очі маленькі, хитрі як у якого Татарина, сам великий, голова як макітра, а губи мов подушки, такі повіддувані. Ну, не про те річ, — най його там Божа Мати судить! — але досить на тім, що нікотра дівка не хотіла йти за нього. Ще — не знати, як і чому — плели щось люде, що Гнат не зовсім має чисті пальці, нераз там крізь них і дещо чуже прослизнеться. Не знаю, як де, а в нашім селі вже нема гіршої ганьби, як коли кого обнесуть, що він злодійкуватий. І ніби то не злодій, нічого кримінального за ним не водиться, а злодійкуватий. Як то кажуть: „має неруш у руках“. Чи в ночи пару снопів із поля, чи в день деяку дрібницю з чужого пустого обійстя потягне, тай то чи бачив хто, чи не бачив, досить, що вже як піде така слава про чоловіка, то ніяк він не змиє її з себе. Таке було і з Гнатом Лесишиним, тому то не міг він довго оженитися. Нікотра не хотіла йти за нього тай годі.

Але вкінці трафилася таки одна — Анна Тимишина. Пішла вона за Гната, та на своє горе. Бідна сирота, без вітця, без матери, тілько й віна внесла в Лесишину хату, що свої чорні брови, карі очі, та двоє рук робучих, та терпливе, послушне і покірливе серце. Ой зазналаж вона долі за Гнатом! Не минув рік, а вже стала щезати її краса, погасати блиск ока, хилитися до землі вродлива

голова! Звичайне — гризота, сварка та бійка! Кого вони не пригнуть до землі, не позбавлять веселости?...

І от вам уся Лесишина челядь. Ага, був ще у Лесихи хлопчина наймит, Василь, що пас худобу. Його прозивали Галаєм, бо вічно, скоро вжене худобу в ліс, галайкоче та галайкоче, і не вгавае на волосок. В одній хвилі і коломийки задробить, і думки затягне, і весільної, і з псавтирі та гласів церковних. Не був він письменний, усе те переймав зі слуху, і аби вам одну співанку вмів скінчити. Голоси та співанки плелися в його голові в якімось дикім неладі і моталися, мов клочче сіна в буйнім вітрі. Вони не цікавили, а тілько заглушували його. Він співаючи не тямив о світі ані о собі. Худоба брила ніворотом. А як хто инший співав, то він не любив слухати. Сказано, якийсь туманувагий. З чого йому таке пішло, Бог знає. Може також з нужди та бійки. Ой, бо то й натерпівся він усілякого лиха, відколи померли його родичі на холеру. Вони, кажуть, були богатенькі і пестили дуже свого Васильчика. Смерть забрала їх нагло одного дня, — Васильчик перейшов у чужі руки, а чужі руки, звісно, як гладять! Били його, бо був розпещений, упертий, лінивий. Вигнали з нього ті хиби, та заголомшили молоду голову, затоптали остатню іскорку дитинячої свободи і живости. Маєток зелпз у чужих руках, мов сніг у воді, а Василя дали на службу до старої Лесихи. А тут, звісно, він попався ще в твердшу школу. Тут його допікали не стілько бійкою, скілько голодом та тою ненастанною гризнею, якою Лесиха вміла зїдати чужу душу як іржа залізо. А Василь мов і не чув. Поки в хаті, серед людей, то мовчить, ходить як туман, а скоро тілько впрветься на самоту, в ліс, на толоку, то співає-співає, а властиво галайкоче без тями, людям на сміх, а собі мабуть на полекшу, а бодай на забутте, на опянінне та безтямність.

II.

Лесиха, сказано, запопадлива, перша йде зажинати з донькою і невісткою.

— Най-но, чи наш Галай і нині пустить худобу в царину, чи буде тямити вчорашні синці? — заговорила якось ніби жартуючи, з осміхом Лесиха, йдучи передом та поблискуючи новим серпом під пахою.

— Ба, а чомуж би не пустив? Як зачне вигалайкувати, то й про світ забуде, не то про худобу! — відмовила Горпина. Її гарне, молоде лице світилося здоровим румянцем супроти сходячого сонця. Вона одна була ще найщасливійша на всю хату. Мати любила її, хоть правду сказавши, нераз і Горпині доводилося коштувати гіркої від матери або від брата.

— Ой, так, приголомшили бідного хлопця, як кота загорілого, та тепер добивають! — шепнула ніби сама до себе Анна. В серці бідної сироти найскорше збудилося пожалуванне над таким же круглим, нещасним сиротою.

— Ага, свій усе зі своїм рука! — відрізала їй гнівно Лесиха. Вона зачула тихі слова невістки.

Сирота, а писок як ворота! — кричала дальше. — Не бійся, моя кіточко, і ти би варта з ним на одну гилю! Зійшлися обоє, тай зараз одно над другим і жалується. Ей, Божа би вам Мати не дала просвітлої години, що ви мою працю дармо марнуєте, мій хліб дармо жрете, а все лельом-полельом поводитеся.

— Ну, мамо, вже знов зачинаєте? — огризнулася Горпина. — Тай як вам не сором таке говорити? Та ви би, здається, й камінь із місця рушили своїм язиком, щоб не лежав дармо та не забирав місця, не то живу людину. Та хіба ми не робимо, дармо хліб їмо?

— Ой, роби-те! — протягаючи слова передразнила Лесиха. — Так робите, як той, у кого глиняні руки і капустяна голова. Як би не гукати на вас, не думати за вас, то було би з вашої роботи стілько потіхи, як із торічного снігу.

Лесиха замовкла. Задихалась. Ніхто більше не обзивався.

Прийшли на місце. Анна вибрала місце на межі, де склала полуденок. Лесишина нивка була шість загонів за-широка. Три їх за день могли її набезпечно впорати.

Лесиха тут уже порядкує.

— Ти, непотрібе, — відізвалася прудко до невістки, — ставай онтут! (Показала найширший загін). Ти (до доньки) сюди, — а я на прилуду!

Поставали.

— Господи, помагай! — сказала Лесиха і перша ужала жмінку спілого, колосистого жита, перша зробила перевесло, звязала снопок і відставила його на бік. То первачок, він на урожай значить.

— Ану, до роботи! — промовила знов. І три жіночі голови схилилися до землі, румяніючи. В руках заблискотіли серпи, захрустіли тверді стебла жита, підтинані бр скучим, зубчастим залізом. Жменя за жменею паде на землю. Гарним, протяглим луком перемикають женці нажату жмінку понад головою за себе і кладуть на стерні. Час від часу одна випрямиться, вимкне жмінку жита, стрясе з пашнистого буряну, розділить на двоє, скрутить перевесло і простре його на свіжій, пахучій стерні. Сверщки, жуки і всяка комашня утікає поперед серпами. Часами й злякана сіра миш висмикнеться зі своєї нори, перебіжить попід ноги женчисі, тай знов повзне в ямку.

Рано, за холоду, з росою добре жати. Хрун-хрун, хрун-хрун... Лиш тільки всього й чути, та шелест складаного в снопи жита.

Але поволі-поволі свіже, польове повітре, широка самота і тишина поля, одностайність роботи спонукують духа, щоб виявив себе. Розмова не легко тут завяжеться, — стара Лесиха все її якось прикро перерве. От одно що, так се пісня.

І поволі-поволі із загальної тишини і одностайного хрупання стебел вирізується чудовий, срібний, зразу тихенький, мов несмілий голосок. Се Горпинин голос. Стара жне, не зважає на те. Горпина стає смілійша, голос міцніє, із серця нехотя ллється тужна пісенька:

Туди лози хилилися, куди їм похило;
Туди очі дивилися, куди серцю мило.

— Гей, ти неліпо якась! — крикнула Лесиха до невістки, — чи вже лишаешся? Вже тобі руки покулило, чи що?

Анна, слабовита й так, не змагала на найширшім загоні йти порівно з иншими. Вона лишилася була вже майже о півтора снопа ззаду.

— Щож бо ви, мамо, мене нині вчепилися, як оса? — відрекла вона, зібравшися якось на відвагу, але не підводячи головн. — Хіба не видите, що не

можу борше жати, бо загін широкий? Ваша прихуда не те. Лацно вам виварачати!

Се розлютило Лесиху.

— О, дивіть мені на неї! Яке сміле та угурне. Ще й своє рило ставить напротив мене! Ей, нсоого моя! Коби мені борзо вечір, прийде Гнат із косовати не будеш ти така широка!

Анна хотіла ще щось відповісти, але Горпина шепнула до неї:

— Дай спокій, сестрице! Мама все мусить теркотати. Жнім разом!

Анна замовкла. Горпина зачала її все піджинати, майже пів загона собі забирала. Була то щира душа, не в маму вдалася, та часом лише говорила під її лад, бо знала сукристу материну натуру. Знов стало тихо, лише стебла хрупотять та час від часу серп бренькає о камінець.

Горпина десь з перегодом затягла другу пісню. Зібралося Анні на тугу й жалощі, і вона також силкувалася вилити їх піснею. Вона несміло та рівно і переливно затягла:

Зайшло сонінько за віконінько,
Як промінноє коло;
Вийди, миленька, вийди, серденько,
Промов до мене слово!
Рада бим вийти, рада бим вийти,
До тебе говорити, —
Та лежить нелюб по правій руці,
Боюся 'го збудити!

Лесиха слухала пісню, затиснувши зуби. Кілька разів зпід лоба суворо поглянула на невістку. Анна не бачила того, жала далі і співала. З її тусклого ока скотилася навіть груба сльоза і впала на серп. Знак, що й серце її співало туж пісню, не лиш уста.

— От, що їй на голові! Господиня моя зателепана! Які співаночки виводить! — перебила гнівно Лесиха.

— Дайте бо ви, мамо, Анні спокій! — з серцем відрізала Горпина. — Що вас за говорінка напала? Ні говорити, ні плакати, ні сміятися не даєте, ще й співати бороните! Яка мара далі витримає у вас?

— Но, но, розтріскоталася, сороко куцохвоста! — скрикнула мати. — Волиш жати та тихо бути! Не бійся, знаю я, де у тебе раки зимують! Лиш мені не мовчи, то й ти будеш знати, по чому локоть борщу!

Знов одностайно і понуро йшла робота. Стара хвиля від хвилі покрикувала на невістку, то на доньку, мов оконом. Уже сонце геть-геть підійшло. Жито клалося на поміть та встелювало широкі загони. Вже наші три женчихи пополудновали і не спочиваючи взялися знов за діло. Сонце жарило, з лиць котився піт. Сверщки цвіркали голосно та пронизливо. Здавалося, що їх голос лунає десь глибоко під землею і впадає до вуха, мов гострий кремінний пісок. Окрім сверщків усе затихло, все поховалося в тінь перед палючим соняшним промінням. Лиш люде, пани сотворіння, мучаться тоді, коли спочиває природа.

III.

— Лесихо, Лесихо! — чути голос якогось косаря зпід ліса.

Лесиха встала, приложила руку над чоло і вперла очі в далечінь.

— Чи не видите, онде трп ваші корови в вівсі? — кричав голос дальше.

Із ліса долітало галайкание і верескливий спів Василя:

Ой там на горбочку
Сидів дідько в черепочку,
А ми його не пізнали...

Гей (оте „гей“ тяглося безконечно довго) матиж моя, мати, Пусти мене погулять...

Го о-о-а-усподи, воззвах тебі, услиши мя!...

— Ах, чортів накоренок! Уже знов змалював! Бодай же ти з себе печінки викричав! Василю — гей! Василю — гей! Дідьча би тобі матп в печені всадилася! Ту-у-мане вісімнайцятий — на! А не видиш, що корови в шкоді — га? А, повилазили би тобі тоті сліпаки, та би тобі повилазили!

— Господи помило-о-ой! — ішов відгук із ліса. Те „лой“ тяглося знов дуже довго і згубилося вкінці десь у далекім, темнім лісі.

— Галаю — на, Галаю! — закричав знов косар зпід ліса. — А не виженеш ти собі корови з царини? Вигнало би тебе, як Бачинську гору, га!

— Ой туду, ду, ду, ду, ду, ду, за волами я йду! — репетував Галай з ліса.

Косар мабуть стратив терпливість, ухопив косу на плече та побіг сам виганяти корови з вівса. Вігнав їх у ліс і щез за ними в темряві зелені. Лиш незадовго чутно було крик і ревіт Василя.

— А то, то, то! — приговорювала Лесиха, знов схиляючися до жнива. — Най з нього там і третю шкіру здійме, слова йому не скажу! Най пантрує худоби, а не галайкоче!

Вечеріло. Сонце пишно закотилося за сині гори. Мряка зачала налягати на луки і клубитися чимраз ширше сивими туманами. Зпід неї, мов дитина зпід теплої перини, обізвалися деркачі. Перепелиці запітпілітками з жита. Вітер повіяв від мочарів теплом та запахом сирого лепеху і татарського зілля. Любо якось та легко ставало на серці.

Наші женчихи дожали нивки, поставали, повипростовували крижі та відсапували.

— Ладний деньок буде завтра, — промовила Лесиха якось ласкавійше, як звичайно. — Богу дякувати, що ми тут нині впоралися. Завтра треба буде ячмінь на Базаринци схопити.

— Ладна ніч буде нині! — прошептала Горпина, легко почервоніла і зітхнула.

Анна всміхнулася до неї, та якось сумно, мов крізь сльози. Вона одна знала про тайну Горпининого дівочого серденька, про її любов до вродливого, чорнобрового парубка Митра Грома.

— Ну, чого стоїте! Анно! хопти узбирати, коровам до припусту! Ти, дівко, бігай, телята напій! Ну, борше!

Анна зараз метнулася мовчки, раднійше, як звичайно. Чаруюча сила лежить в однім однісінькім ласкавійшім слові! Горпина підбігцем і приспівуючи поквапилася додому, а стара Лесиха, положивши серп на голову вістрем до хустки і завдавши собі на плече сніп первак, гордо помела за нею. Остатня прийшла додому Анна, двигаючи на плечах велику верету свіжого, пахучого та цвітистого буряну. Корови чекали вже на

неї, а побачивши свою звичайну вечерю, зачали ричати з радости і стовпилися разом коло сінянних дверей, чекаючи, аж прийде черга на кожду йти до сіней, перекусити смачного зілля і віддати в чистий скопець свій цілоденний запас молока.

IV.

Уже геть-геть смеркло. У Лесихи затоплено в печи і огонь палає яркім, червоним світлом. Анна з Горпиною пораються, варять що треба на завтра. Дід Заруба голосно говорить молитви, сидячи на припічку, а Василь, наслухавшися сварки Лесихи і відібравши зо два бухнаки межи плечі, поліз на піч і заснув, не чекаючи вечері.

Під вікнами почулися тяжкі мужицькі кроки і бренькосн, а троха згодом увійшов Гнат у хату, кинув старий соломяний капелюх на лаву і сів конець стола.

— Ти на, Галаю! Бикп поприпинані?

— Поприпинані, поприпинані, — відповіла Анна, миючи миски і заходячися коло вечері.

— А ти, газдине, де твої серпи лежать?

— Або деж? Адже в сініх над одвірком! Деж би мали?...

— Ага! Аби я був троха не діздрів, був би собі ногу на вік віченний просадив! Під самим порогом!

— То певне коти...

— Ой, небого моя! Лиш ти не пантруй моєї праці, як ока в голові! Не маєш свого що розмітувати! Не принесла ти мені тут ніякого віна!

Анна замовкла. Її дуже прикро вкололо те слово. Нащож ти брав мене? Адже ти й тоді видів, що я бідна! Такі гадки тислися їй до голови, але смілости не було у неї кинути й собіж ними Гнатови в очі.

— Ну, спати! — комендеруе Лесиха. — Ти, непотрібе, огонь у печи погаси, грань позамітай у закутець, чуеш? Горшки у піч, пай крупи на завтра доваряться. Горпино, води ще нема! Рушай по воду, а хутко!

Анна почала поратися, а Горпина вибігла до сіней. Тут лише злопотіла коновцями тай коромислом, рипнула дверми, а з обори чутно лиш було веселу пісеньку:

Кобим була така красна, як та зоря ясна.
Світила бим миленькому, ніколи не згасла!

— О, які їй по голові свердки цвіркочуть! — відізвався сердито Гнат, роздягаючись. — Мамо, не висилайте її ніколи вечером за водою!

— Або чому?

— Та хіба не знаєте? Той довгоносий Громик, он ізза дороги, щось дуже до неї...

— Що? — верескнула Лесиха. — Тото засмаркане сміє підлазити до моєї доньки? Таже я йому волосє обмикаю на його капустяній голові! Я йому піду до матери, най його собі держить, коли не хоче, щоб йому яка кавза сталася!

Гнат ляг уже на постіль. Лесиха довго ще сапала та ходила по хаті.

— Ей, най но я його зловлю в свої руки! Буде він матися! Підсвинок якийсь ходить! Адже як його пірву за лабу, а за другу приступлю, то його розідру.

— Угу, а вам що таке, мамо? — зачала уговорювати Анна. Вона досі мовчала на тоту бесіду, кінчила прятати. — Що вам такого припало? От, слухаєте, що Гнат плете! Та най скаже, чи видів коли своїми очима, аби Громик зачіпав Горпину?

— О, який мені тут із неї адукат! — відкрикнув на постели Гнат. — А не підеш ти спати, ти, робітнице моя неплачена!...

Лесиха роздяглася і лягла на запічок, де Анна постелила вже була для неї мягку перину і два заголовки. На печи хропів уже голосно дід Заруба, та час до часу галайкав крізь сон Василь.

— Діду, а оберніться на другий бік! Не хропіть так, піч завалиться! — крикнула Лесиха, штуркаючи діда в бік.

— Бог заплать! Ручечкам роботящим і ножечкам приходящим і головам вислухащим, — зачав Заруба крізь сон свою звичайну молитву, але зараз же обернувся на другий бік і втих. По хвилі заснула й Лесиха.

Тихо стало в хаті. Місяць несміло, блідо проглядає крізь мутні шибки. Анна ще не лягала спати. Вона сперла голову о вікно, а лікті о варцаби і довго стояла, тяжко задумавшись. Над чим вона думала? Бог знає. Може переходили поперед її очима її літа молоді, невеселі, сирітські. Може пригадувалася її серцю яка перша,

щаслива, безталанна любов, бо в очах закрутилися дві сльози, а з уст ледво чутно полилася сумна думка:

Шуміли верби в Поповій Дебри,
Тай лозовоє прутя;
Люблю тя, дівча, люблю, серденько,
Про людей не візьму тя.
Но так про людей, не так про людей,
Отець, мати не велить...
Мене за тобов, мене за тобов
Само серденько болить!

— Жінко, ти каланнице моя неприторонна! Що ти, вибралася мини ловити, чи що? Чому спати не йдеш? — обізвався Гнат.

Анна схаменулася, обтерла сльози і клякла до молитви.

Молилася довго, горячо, простими, сердечними словами.

Знадвору долітало іржанне коней, яких конюхи гнали на пашу, то жалібний голос сопілки, то деркання деркачів у траві. Загавкала собака і затихла. Заклекотів запізнений бузько на сусідовій хаті. А на вигоні прощалася Горпина зі своїм любком.

— Горпино, серце, зажди ще хвилечку! Ми ще й не наговорилися.

— Ні, Митрику, нема коли, мама будуть сварити. Ти знаєш, які вони! Добраніч тобі! А завтра...

Не докінчила, хопила коновці з водою і побігла до хати.

— Еге, завтра, — шептав за нею Митро. — Хто знає, яке те завтра буде.

Довго поглядав з вигона на Лесишину хату, а далі й задумався.

— Чи не дармо я її люблю? Чи віддасть її стара Лесиха за мене? — подумав він. Серце йому стислося, коли погадав про свою бідність.

— Треба робити, заробляти що сили, а чи що з того вийде?... Таке то наше гречане...

Зітхнув важко, витяг сопілку зза пазухи, заграв, затилікав, та так дрібно та тужно, немов би в тім голосі тонула вся його надія на тихе щасте.

— Гірка моя доле! — прошептав Митро і повернув у свій вигін до бідної, вербами обсадженої хатини,

де жила його стара мати. Зміж густих зелених верб звуть було по хвилі парубоцький голос, що виводив пісню:

Ой ще кури не піли,
Кажуть люде: день білий!
Ой вийди, вийди, хороша дівчино,
Поговори зо мною!

(Лолин, у червні 1876).

Малий Мирон.

I.

Малий Мирон — дивна дитина. Батько втішається ним і каже, що він чудово-розумна дитина, але батько, звісна річ, сторонничий суддя. Тай ще Миронів батько — чоловік уже в літах, ледво дочекався дитини, і значиться, яка там будь собі дитина, все вона у нього золота і розумна і гарна. Сусіди тихо шептали собі, що Мирон „якесь не таке як люде“: іде тай розмахує руками, гуторить щось сам до себе, візьме прутик, швякає по повітрі, або стинає головки з бодяків та ластівячого зілля. Серед инших дітей він несмілий і непроворний, а коли часом і відізветься з чим будь, то говорить таке, що старші як почують, то тілько плечима стискають.

— Василю — говорить малий Мирон до малого Васпля — ти доки вмієш рахувати?

— Я? А доки маю вміти? Пять, сім, парканайцять.

— Парканайцять! ха, ха, ха! А то кілько парканайцять?

— Ну, кількож має бути? Я не знаю!

— Та то ні кілько. От сядь лишень, будемо рахувати!

Василь сідає, а Мирон починає рахувати, цюкаючи за кождим разом бучком о землю: один, два, три, чотирі...

Василь слухає, слухає, а далі встав і побіг. Мирон і не замітив: сидить, цюкає і рахує далі й далі. Надійшов старий Рябина, кахикає, харкотить і охає, — Мирон не чує, все своє. Старий зупинився близь нього, слухає, слухає... Мирон дорахував уже до чотириста.

— А ти невітцівська дитино, е! — сказав старий своїм звичайним, троха носовим голосом, — а ти що робиш?

Малий Мирон аж звергся і обернув заякані оченята на старого Рябину.

— Та ти землицю святу бєш, е? Ти не знаєш, що землиця наша мама? Дай сюди той бучок!

Мирон дав, не розуміючи майже, чого хоче від нього старий. Рябина шпурнув бучок геть у кропиву. Мирон трохи не заплакав, не так за бучком, як за тим, що старий перервав йому рахунок.

— Іди додому та „Отче наш“ говори, е-е-е, аніж маєш такі збитки робити! — сказав старий з суворим видом і пошкандибав далі. Мирон довго глядів за ним, усе ще не можучи зрозуміти, за що се старий прогнівався і чого хоче від нього.

II.

Малий Мирон над усе любить бігати сам по зелених, цвітистих лугах, поміж широколисті лопухи та пахучий ромен, любить упиватися солодким запахом роспстої конюшини та квітчатися прилипчастими лопуховими ґузиками, яких так і насиляє на себе від ніг до голови. А ще річка, через котру з города треба йти на пастівник, невеличка, супокійна підгірська рі чечка, з глибокими, стрімкими та обривистими берегами з глинистим дном, з журчачими бродами, котрих дно покрите дрібними плиточками, оброслими мягким, зеленим водоростом, довгим, мов зелені шовкові пасма, — ота річка, то правдива роскіш, то сильна принада для Мирона. Там він цілими годинами любить сидіти, запхавшися в високий зелений косітник або між густе лапасте листе надбережного підбілю. Сидить і вдивляється у плюскітливу воду, в мигаючу під напором хвилі траву, в ковбликів, що час від часу вилазять зі своїх печер або випливають із глибшого плеса, нипають по дні, шниряючи за водяним хробацтвом, то знов вистоборчують свою тупу, вусату мордочку аж на воду, хапнуть раз повітря тай утікають чим борше в свою криївку немов би закоштували не знати якої присмаки. А тимчасом сонце жарить із безхмарного, темно-блакитного неба, гріє Мироновн плечі і все тіло, але не пече його

за широким листом. Любо йому. Невеличкі його сірі оченята живо бігають, дитиняче чоло стягається, — думка починає рушатися.

— От сонічко, — чому воно таке невеличке, а татуньо казали, що воно велике? То певно в небі лиш така невеличка дірка прорізана, що його лиш стільки видно!

Але зараз же в його голові заворушилася й друга думка.

— Ба, а як же воно? Сходить, там дірка мала; заходить, то й там дірка. Хібаж дірка разом із сонцем по небі ходить?

Се не може йому поміститися в голові і він обіцює собі, що скоро додому, то зараз запитається татуня, яка то в небі на сонце дірка прорізана?

— Мироне! Мироне! — чути здалека крик. То мати кличе. Мирон почув і схопився, збіг із беріжка над бродом, аби перейти через річку, тай нараз зупинився. Богато разів уже він переходив через річку, тай нічого, а тепер нараз нова поява впала йому в очі. Він стояв якраз проти сонця і, дивлячися в воду, побачив нараз замісць плиткого дна, камінчиків і мягких зелених пачосів водоросту — одну бездонно глибоку синяву. Він не знав іще, що се небо з води всміхається до нього, і зупинився. Як же тут іти в таку глибінь? І відки вона взялася нараз? Він став і почав уважно розглядати глибінь. Усе однаково. Він присів. Однаково, — тілько при беріжку видно знайомі камінчики тай чути звичайний любий журкіт води на броді. Він повернувся лицем у другий бік, за сонцем: глибінь щезла, брід плиткий, як був. Се відкриття і втішило і здивувало його. Він почав повертатися на всі боки, пробуючи і втішаючись дивним явищем. А про мамин клик і зовсім забув.

І довго так стояв малий Мирон, то схиляючись, то повертаючись над бродом, але лізти в воду все якось не смів. Усе здавалося йому, що ось-ось серед плиткого, камінчастого броду земля розскочиться, і зіне бездонна, блакитна глибінь під річкою, між високими берегами, і полетить він у ту глибінь далеко-далеко, щезне в ній мов тріскочка кинена в глибоку темну криницю. І хто знає, як довго був би він стояв над бродом, як би

не був надійшов сусід Мартин, що з вилами й граблями квапився до сіна.

— А ти чого тут стоїш? Он там мати кличе тебе. Чому не йдеш додому?

— Та я хочу йти, але боюся.

— Чого?

— Та от, адіть! — І він показав бездонну синяву в воді. Мартин не порозумів.

— Ну, та чого тут боятися? Адже плитко.

— Плитко? — спитав недовірливо Мирон. — А от яка глибінь!

— Глибінь? Ади, що не глибінь, — сказав Мартин, і як був у ходаках, так і перейшов через брід, мало й замочивши їх. Той перехід Мартина осмілив і Мирона і він перейшов через воду і побіг горі огородом додому.

— Який се дурний хлопець! Пять літ має, а ще броду боїться, — пробовкнув сусід і пішов до сіна.

III.

А коли літом усі старші з хати підуть у поле, Мирон лишається сам, але не в хаті. В хаті він боїться. Боїться „дідів у кутах“, т. е. тіней, боїться череватого комина, чорного в нутрі від саджі, боїться грубої деревляної клюки вбитої в віконце, що в повалі для пропускання диму від скипок, якими світять зимою. Мирон лишається на дворі. Там він може собі гуляти, рвати зіллечко і розщипувати на кусники, будувати хатки з трісок і патичків, що на дривітни, або й так собі лежати на приспі та грітися на сонці, та слухати цвіркоту воробців на яблінках, та глядіти на синє небо. Любо йому, і на дитиняче чоло знов немов хмарка набігає — се думка надходить.

— А чим то воно чоловік усе видить? і небо і зілле і тата з мамою? — таке питанне насувається йому ні звідси, ні звідти. — Або чим чує?. Он каня кевкає, кури кудкудачуть... Що то таке, що я тото чую?

Йому здається, що все те чоловік діє ротом, і видить і слухає. Рознимає рот: так і є, видно все, чути все...

— А може ні? Може очима?

Зажмурює очі. Ов, не видно нічого. Рознимає: видно й чути. Зажмурює знов — не видно, але чути.

— Еге, так ось воно як! Очима видно, а чим же

чути? Знов рознимає і затуляє рот — чути! Далі очі — все чути. Аж ось прийшла думка — заткати пальцями вуха. Шум-шум-шум. А то що таке? Чути шум, але не чути ні кудкудакання курей, ні кевкання кані. Віднімає пальці — чути кудкудаканнє, а шуму нема. Другий раз — те саме.

— Що се таке? — міркує сам собі Мирон. — Еге, знаю вже! Вухами чую кудкудаканнє, а пальцями чую шум! Аякже, аякже.

Пробує раз і другий — так, зовсім так!

А коли поприходили женці на полудне, він підскакуючи біжить до батька.

— Татуню, татуню! Я щось знаю!

— Та що таке, моя дитино?

— Я знаю, що чоловік очима видить.

По батьковім лиці перебіг усміх.

— А вухами чує кудкудаканнє, а пальцями шум.

— Як, як?

— Та так, що як не затикати вуха пальцями, то чути, як курка кудкудакає, а як заткати, то чути тілько шум.

Батько зареготався, а мати, гостро позирнувши на Мирона, сказала намахуючи йому ложкою:

— Іди, приблудо, йди! Такий парубок великий, що вже би далі женився, а такі дурниці говорить! Чому ти ніколи не погадаєш наперед, що маєш сказати, а все десь таке ляпнеш, мов на лопаті вивіз?.. Таже чоловік усе чує вухами, і шум і кудкудаканнє.

— А чомуж не чує разом? Тілько як не затикати вух, то чує кудкудаканнє, а як заткати, то чує шум? — запитав малий. — От потрібуйте самі! — І він справді для перекони заткав свої вуха пальцями.

Мати проворкотіла ще щось, але відповіди на те питанне не знайшла.

IV.

А вже найбільша була біда Миронови з тим мисленнем! Не вмів мислити, тай годі. Що тілько бувало скаже, все якесь не таке, як треба, все мати або хто будь другий каже йому:

— Та чому ти, тумане вісімнайцятий, не помислиш

уперед, що маеш казати, а так бовтаеш, як той рибак бовтом бовтае!

І що вже бідний Мирон не намучився, щоб вимислити, а потім сказати щось розумного, — ні, не можна, тай годі. Бідний Мирон прийшов до того переконання, що він не вміе мислити!

Ото раз сидить уся родина при обіді, довкола великого стільця насеред хати. Мати подае капусту. Капуста добра, з салом, ще й крупами засипана. Всі їдять її мовчки. Малий Мирон укусив разів зо два, а далі задивився на те, що так тихо стало в хаті, ніхто й слова не скаже. Ні відси, ні відти здається йому, що власне тепер йому випадае щось сказати. Але що би тут такого? Треба наперед розмислити, а то всі будуть сміятися, ще й мама насварять. Що би тут сказати? І малий Мирон зачинае мислити. Ложка, як ніс її від рота до миски, так таки застила в повітрі враз із рукою. Очі недвижно вперлися в пустий простір, а далі мимовільно зупинилися на образі Матери Божої, що висів на стіні; губи тілько рушаються, мов щось шепчуть.

Слуги побачили се, ззирнулися поміж собою, трунули одно друге ліктями, а дівка-служниця шепнула навіть до старого Івана;

— Ану, він зараз якусь дурницю вистрілить.

— Ба, не знати, — почав звільна Мирон, — чому тото свята Матінка дивиться, а капусти не їсть?...

Бідний Мирон, хоть і як мучився, не міг нічого ліпшого придумати, може длятого, що його насилу заставляли думати „так, як люде“.

Сміх, регіт, звичайна нагана матери враз із „туманом вісімнайцятим“, — бідний Мирон заплакав.

— Та щож, коли я не вмію мислити так, як люде! — сказав він, обтираючи сльози.

V.

Що з нього буде? Який цвіт розівється з того пупінка? Се й проповісти не тяжко. Лучаються по наших селах доволі часто такі дивовижні появи. Все у них змаленьку не так, як у людей: і хід і обличче і волоссе і слова і вчинки. А коли прийдеться такій дитині вік жити під тісною сільською стріхою, без ширшого досвіду, без яснійшого знання, коли відмалку нетямучі

родичі почнуть натовкати в неї все на такий спосіб, „як звичайно у людей“, то їм і вдасться придавити вроджений нахилок до своєрідного; всі невживані і приголомшені здібности дитини заніміють і занидіють у зав'язку, і з малого Мирона вийде кепський господарь або, що гірше, не доразу приголомшена живість та прудкість характеру попре його до злого, не можучи розвитися на добро — стане він забіякою, ворожбитом, що віритиме у власні привиди, і буде туманити людей із щирого серця.

Але коли така дитина натрафить на любячого і, що головне, не дуже вбогого вітця, котрий схоче і зможе потягнутися з останнього, щоб своїй дитині отворити очі і світ, то тоді — щож тоді? Чи ви думаєте, що доля дитини стане кращою, так, як звичайно розуміють люде кращу долю? Коби не так! У школі дитина хапатися буде науки на диво, впиватися буде нею, як недужий свіжим повітрем, і скінчить на тім, що перейметься правдами науки і забажає перевести їх у житте. І стане малий Мирон горячим проповідником тих правд, понесе їх між темних і пригноблених, під рідні сільські стріхи... Ну, і незавидна чекає його доля! Навістить він і стіни тюремні і всякі нори муки та насилля людей над людьми, а скінчить тим, що або згине десь у бідности, самоті та опущенню на якімось піддашу, або з тюремних стін винесе зароди смертельної недуги, котра перед часом зажене його в могилу, або стративши віру в святу, високу правду, почне заливати червяка горілкою аж до цілковитої нестями. Бідний малий Мирон!...

(1879).

Рубач.

(Присвячую памяти Михайла Драгоманова).

В часі моєї далекої і важкої мандрівки зайшов я в величезний, густий ліс — і заблудив. Лісовий холод, що звичайно так відсвіжує, тепер пригнітав мої груди, як сумнів пригнітає душу. Величезні, чорні гіляки грізно висіли надо мною, зловіщо шелестячи листем. Круте корінне денеде виповзало з землі, заставляючи сильця на мої ноги, немов руки таємних демонів пітьми

сплкувалися вхопити мене в свої кігті. Сухі ломаки тріщали під моїми стопами, а моїй стрівоженій уяві здавалося, що се тріскають, ломаються і болюче шепочуть зівялі і зісохлі мрії моїх молодощів. А понад тим глуха тиша довкола, перервана хіба стрекотом вивірки на гиляці або риком ведмедя в чагарі.

Я йшов стрівожений, безтямний, німий. Буцім якась незрима сила гнала мене наперед, але куди? я не знав. Лісова гущава зовсім заслоновала мені сонце перед очима, тай і без того сонце, той ясний і непохибний небесний мандрівник, давно вже перестало бути керманичем моєї земної мандрівки. Серце надсильно билося в моїх грудях: слух, дразнений величезною тишею віковічного праліса, підхапував якісь непевні шуми, що лунали з найглибшого нутра мойого власного єства: то глухий давно забутий зойк сільських дзвонів, то болючий, важкий відних конаючої матери, то дитячі, наївно-сердечні шепти молитов, то відгуки страшенної життевої бурі, скрегіт тюремних ключів, уривані слова проклять і наруги, тихий плач зрадженої любови, хрип розпуки і холодний усміх резиґнації. Під впливом тих внутрішніх голосів, немов під впливом сумовитої материної пісні, помалу западала в дрімоту моя свідомість, тонула в холодній темряві, губилася в лісовій гущавині. Я йшов помалу, чимраз помалійше, але всетаки не переставав іти наперед, усе наперед.

Мій стан був подібний до сну — тяжкого, болючого, тим більше болючого, що без мрій. Якесь глухе почуття, що блуджу, що не бачу виходу перед собою, що швидше чи пізнійше мене покинуть сили в тій страшній самоті, що може живцем зроблюся здобичею звірюк, які вітрять кождий запах життя в тім пралісі, — те почуття не покидало мене ні на хвильку, мучило і боліло мене ненастанно, мов тернина, встромлена в ногу. Крім сего одного болючого почуття я не чув нічого більше, ані жалю, ані надії. Якесь отупінне огорнуло мене і заморозило все, що було в мені людського, крім сего одного на-пів звірячого почуття болю і трівоги.

Зусиллем розпуки перескакував я звалені виверти, продирався крізь гнилі дебри, видрапувався на стрімкі збочі, щоб захопити оком хоч крихітку ширшого овиду. Все надармо. Праліс обгортав мене зо всіх боків і немов

шептав мені міліонами своїх листочків, скрипом своїх гиляк, скрекотанням вивірки і риком ведмедів: „Не втечеш! Не втечеш! Хто тут зайшов, прощай усю надію!“

Стемніло. Виразні обриси довколішніх предметів розплилися в темряві, творячи довкола одностайну, неприломану стіну. Я не міг зробити ані кроку далі, почуваючи, що грудьми, головою, ногами вдарюсь о запори. Даремно смертельна трівога майже доразу вирячувала з лоба мої очі: ані одного трепоту світляного промінчика не могли захопити мої зіньки. Змучений упав я на землю. В тій хвилі вітер, що за дня дрімав під верховіттєм дерев, збудився і зойкнув протяжно, жалісно, мов післанець, що несе якусь страшенну новину в далеку країну.

Хвилю лежав я зовсім одубілий і мені здавалося, що темні демони пустині з тихим шепотом вдоволення обступають мене, похиляються наді мною, простягають довгі руки, щоб притулити їх до моїх грудей і спинити голосне битте серця. Я схопився на ноги, немов від дотику гадюки, і в невимовній трівозі ще раз винатужив зір, чи не побачу якого промінчика рятунку в тій пітьмі.

І я побачив.

Мені видалось, що блідий півмісяць повагом їде лісом, сверлуючи пітьму. Часом мигне і в таку хвилину якийсь глухий лоскіт залунає по пралісі, мов підземний грім, і слідом за ним затріщить лісовий велетень, валяючися додолу.[1] А потім знов супокійно, рівно пливе таємний півмісяць по пралісі. Мої очі, спрагнені світла, не могли відірватися від його млявого, але спокійного блиску

Ось він наближається, близше, близше, і тоді я пізнав, що тайна вияснювалася досить природно. По лісі, нетоптаною стежкою, йшов чоловік у грубім мужицькім сіряці і ніс у руках сокиру, від якої йшов блиск, що здалека видався мені блиском півмісяця. Лиця того чоловіка в потемках я не міг пізнати; в непевних обрисах маячіла тільки його могутня стать і дивним огнем серед пітьми блискокотіли його очі. В тій трівозі я впав перед ним на коліна і зі здавленого горла міг я видушити тільки ті слова:

— Рятуй заблуканого!

— Ходи за мною! — відповів незвісний мандрівець голосом таким спокійним, лагідним і притім рішучим, що я відразу почув прилив нових сил у мускулах і нової надії в душі.

І я пішов за ним. Пітьма якось рідшала перед ним — чи то від блиску його сокири, чи від світла його очей, — не знаю. Йшов просто, не схибляючи ні направо, ні наліво, немов бачив перед собою ген-далеко якусь мету, до якої мусить настигнути в означену годину. Йшов не кваплячись тай не гаючись, рівним, важким, але певним кроком. Порохно світилось у його слідах. Поступаючи за ним, я бачив перед собою тільки темні контури його плечей, рамен, а ті контури, чим пильнійше я вдивлявся в них, тим більшими видавались мені, виростали перед моїми очима до кольосальних, а проте не фантастичних розмірів.

Втім темний стовбур, лісовий велетень заступив нам дорогу. Не вагавшись ані хвилини, мій провідник високо підняв сокиру і обіруч ударив нею в могутню заваду. Зойкнув праліс величезною луною і зі страшенним лускотом повалилося дерево, мов ударом грому звалене на землю, торощачи в упадку свої й чужі гиляки. Закричали сови і круки, що гніздилися в його росохатій короні, зафуркотіли над нашими головами кажани, що жили в його розщілинах, і довго ще праліс не міг утишитися по страті одного зі своїх синів. Але мій провідник байдужісінько собі; тихо і спокійно подався наперед, а я за ним.

Та ось величезна чорна маса, стрімка скала заступила нам дорогу. Пнуться вгору її грубі бовдури, вирізуються на темному небі дико-фантастичними контурами, тут являють подобу височенних колюмн, там ґотицьких веж, а ще далі якихсь неясних постатей — сфінкса з піднятою лапою, монаха в каптурі, що клячить на молитві, дромедара з простягненою шиєю. І знов супокійно, без вагання мій провідник підняв сокиру і вимірив могутній удар. Міліони іскор бризнули зпід вістря, громовий гук затряс землею і віковічна скала розкололася надвоє, почала тріскати, ломатися і дробитися на дрібні брили, що з глухим лускотом валилися десь у пропасть, то знов з диким хрускотом розколювалися щораз на дрібнійші шматки, рівняючи

нам дорогу. І дальше спокійно, ані на хвилю не збочуючи зі своєї простої дороги, ступав мій провідник, а я за ним.

Та ось повіяло холодом на моє лице, а перед нами, десь ізпід землі, почувся глухий гуркіт, шум, рик розбурханого живла. Ще кілька кроків, і перед ногами мойого провідника позіхнула чорна безодня, прірва стрімкого, скалистого яра, а на дні його шумить і піниться скажена течія. Але й ся перешкода не спинила мойого провідника. Блиснуло вістрє піднесеної сокири, затріщало повалене величезне дерево і гепнулось своїм стовбуром півперек безодні, творячи вигідну кладку. В скаженій, безсильній лютости завили в низу демони пітьми і знищення, заклекотіли запінені хвилі, бризкаючи на нас студеною піною, але се не зупинило нас: супокійно перейшли ми по кладці.

Вкінці темрява почала вменшатися і праліс починав рідшати. Невдовзі ми вийшли на чисте поле і мої очі радісно повитали перший проблиск сходячого сонця, що завис на пурпурових, по краях золотом облямованих хмарках. А потім я цікаво почав роззиратися по розстеленій перед нами околиці.

Се був сумний краєвид. Величезна, безбережна рівнина, якої краї губилися десь далеко в поранковій імлі. Ані горбика, ані корчика, ані сліду живої душі, тілько від півночи чорною стіною простягся величезний праліс від одного кінця обрію до другого. А перед нами степ і степ; дрібна суха трава і полотий повзучий бурян, — ось і вся його ростинність. Без перепони бігли очі геть-геть по тій площі, десь у безконечність, рвучи за собою й душу і полишаючи в серці якусь невисловлену тугу, якесь почутте порожнечі, несповнених бажань, неосяжного змагання. Потапаючи в тих важких почуттях, ішов я мовчки за моїм провідником, не озираючися позад себе, але тим пильнійше ловлячи очима кожду точечку на далекім горизонті, визираючи чогось, що перервало би сю вбійчу одностайність.

І от мені видалося, що геть далеко на тлі рожевого крайнеба заманячіли обриси якогось величезного птаха, що буцім то сидить на степу, простягнувши високо вгору шию і звіснивши довгий дзьоб. Чи то журавель на сторожі? Чи степовий орел пробудившися зри-

вається до лету? Алеж той птах не зривався до лету, а чим більше ми наближалися до него, тим довшою робилася його шия, росла і простувалася; не дуже далеко від него показався другий, далі третій, четвертий... Вони стояли рядом, що чим близше, все продовжувався, тягнувся без кінця і краю і пропадав десь далеко у прозірчастій імлі. Мої очі, втомлені одностайністю степу, ані на хвилину не відривалися від тої загадкової істоти. Та чим близше я підходив до неї, тим тривожнійше билося моє серце, тим виразнійше я розпізнавав усю страховинність сеї істоти. Довга журавлина шия, се був високий чорний стовп; те, що виглядало мов пташина голова, се була поперечна дилина, а дзьоб звішений додолу, се висільник, що хитався на мотузі за кождим подувом вітру.

Я остовпів у переляку. Вид був страшенний: труп іще свіжий, тілько до половини обдертий із мяса хижою пташнею; під шибеницею чорні плями крови; на суставах сліди страшних передсмертних мук: очі випалені, руки спалені на вуголь, кости в ногах поломані. Я зирнув на дальші шибениці: той сам вид, тілько що трупи там давнійші, голі кістяки або части кістяків, а під шибеницями заржавілі в крови жасні знаряди муки: шріби, кліщі, сорочки зо шпигачками, страшні залізні маски, зубаті колеса, ланцюги і коловороти. А іще дальше висіли на шибеницях самі тілько недогарки черепів, поприбивані цвяхами, висіли смоляні сорочки і тернові вінці, широкі мечі і залізні кігті, а іще дальше — ні, мої очі не могли добігти до кінця сего страховинного ряду, що пропадав, губився десь у безконечности.

— Боже мій! — скрикнув я, закриваючи собі очі долонями, — чи се самі розбійники?

— Ні, — відповів мій провідник, — се самі мученики.

І відложивши на бік свою сокиру, він прикляк під страшним стовпом, просто стіп завішеного трупа. Попертий якоюсь таємною сплою я вчинив те саме.

— Се наша жертва, — мовив мій провідник, похиляючи лице. — Молімося, щоб та найсвіжійша жертва, замучена за правду і волю, була остатня і щоб відтепер не треба вже було таких жертв.

І припавши лицями до землі, ми молилися духом і чуттем і слезами, цілуючи землю, скроплену кровю

мученика. І коли ми встали, мій провідник узяв у руку сокиру і наблизився знов до шибениці.

— Храм наш в дусі і в правді, — мовив. — Ті, що своєю кровю записали її свідоцтво, повинні бути для нас дорогосказом, але не божками. Їх побіду, але не їх мощі будемо святити.

І мовлячи се, підняв сокиру і вдарив. Упала і на порох розсипалася шибениця, — впали і розсипалися всі аж до найдальшого краю круговиду. Тілько широкий пояс родючої, буйною зеленю покритої землі визначував слід давно перебутих і похованих страждань і боїв і побід незлічимих людських поколінь. І в мойому серці розвіялось важке, трівожне чуття; з більшою бадьорістю, покріплений на силах ішов я далі за своїм провідником і мені здавалося, що кождий атом тої землі, того повітря вносить нові сили, нові думки, нові, свобіднійші почуття в мою істоту. Я почув себе немов членом тої самої сімї, одним із витворів і здобутків тих боїв і страждань тисячолітніх, одним із щасливих спадкоємців тих побід.

Та ось якась темна, величезна хмара, з блискучими гострими шпилями вирosла на сході, простерлася грізно і закрила перед нами сонце. Хвилину здавалося, що потопить нас у цілковитій пітьмі, але се їй не вдалося. Навпаки, чим близше ми підходили до неї, тим вона меншала, стягала свої обриси і вкінці ми побачили, що се не хмара, а тілько величезна статуя серед рівнини. На педесталі з чорного мармуру сиділа на склублених хмарах мармурова фіґура мужа з довгою, кучерявою бородою, блискучими очима і з вязкою золотистих стріл у високо піднесеній правиці. Його голова була окружена вінком золотистого проміння, а ліва рука держала випуклий щит. Педестал був мов гора, що перегатила нашу дорогу, а кольос на тім педесталі, бачилось, уперся головою в хмари. А перед статуєю ми побачили незлічиму силу народа в найріжнійших одягах і поставах. Одні вдягнені в довгі, білі плащі, з вінками на головах, танцювали під дзеньканне монотонної музики; инші на розпалених кострах палили жертви; знов инші зі стурбованими лицями, на колінах лізли по гострім камінню, щоб устами доторкнутися до того чорного мармуру; а з боку заковані в кайдани невольники

з похиленими лицями чекали, чи скоро поведуть їх на заріз на честь того кольоса.

— Хто се такий? — запитав я свого провідника.

— Символ. Закаменілий виплід їх власної уяви, що зробився їх володарем, їх тираном. Для него їх танці і кадила, їх сльози і кров. В ім'я будущого, якого не знають, убивають теперішне, те, що бачать і чують. Щоб спасти себе від терпінь фікційних, непевних, завдають собі і своїм братам дійсні, безмежні муки. Але настав уже час свободи. Глянь, як танцюри покинули танці і кепкуючи сміються самі з себе. Глянь, як жертводавці гасять огонь. Глянь, як ті, що йшли благати милосердя у чорного мармуру, випручаються і кидають на него каміннем. Глянь, як опадають кайдани з невольників, призначених на криваву жертву. В пору приходимо.

І мовивши се, мій провідник обіруч хопив сокиру і вдарив нею в чорний педестал. Захиталася величезна будівля, затремтів до самого вершка камяний кольос і з грюкотом пообпадало позолочуване промінне з його голови і стріли з його рук. А потім розлягся страшенний гук і гепнувся додолу кольос і розтріскався на кусні, далеко і широко покриваючи землю відломами свойого камяного тіла. Здивовані і перелякані купи народа стояли мовчки, тілько люде, прибрані в святочні одежі, з вінцями на головах, підняли страшенний репет викрикаючи:

— Зруйнований порядок світа! Розвалені основи всього істнування! Горе, горе!

Але мій провідник, не звертаючи уваги на їх голосінне, мовив до народа:

— Не турбуйтеся! Зумійте бути вольними — і будете вольні! Забажайте бути братами — і будете братами. Зумійте жити — і будете живі.

І пішов, промощуючи собі дорогу поміж руїнами. німим подивом ішов я за ним.

— Хто ти такий? — запитав я вкінці.

Тоді він уперве обернув до мене своє лице і промовив ласкаво:

— Чиж не пізнаєш мене?

Я не відповів нічого. Мені видалось, немов із сего боку зійшло сонце і я мусів похилити очі перед тим

блиском могутности, тріумфу і надії, що йшов із його лиця.

— Пізнаю тебе всім серцем, усею кріпостию моєю, — але імя твого висловити не можу, — відповів я.

— Я рубач, що рубає запори на шляху людськости, запори, покладені дикістю, темнотою і злою волею. Ти бачив частину моєї праці?

— Бачив.

— Знаєш, в чім моя сила?

— Чую... догадуюся.

— Пізнаєш її. І мету розумієш?

— Розумію і бажаю хоч здалека побачити її відблиск.

— Зумій зректися сего бажання, то мета буде найблизшою до твойого духа. Не бачити тобі судилося, але простувати стежки правди і свободи. Хочеш ставати до сеї праці?

— Хочу.

— Підеш без вагання тернами?

— Піду.

— То йдиж!

І він дав мені сокиру.

(Друковано по польськи 1886, по українськи 1900).

Ідилія.

Давно було. Дітей маленьких двоє,
Побравшися за руки, по квітчастих
Лугах підгірських, стежкою вузькою
Поперек нив, в жарку літнюю днину
Ішли з села.
Старшенький хлопчик був —
Біловолосий, з сивими очима,
З конем вербовим у руці. У него
За пазухою добрий кусень хліба
І квітка на кайстровім капелюсі.
А дівчинка вела його за руку,
Хоч менша. Наче терен оченята,
Мов вугліки жарілися і живо
Все бігали кругом. Мов миший хвіст
Косичка ззаду висіла, а в ній
Червона стрічка вплетена була.
В маленькій запасчині підіпятій
Знать кілька бульб печених, а стручки
Зеленого гороху визирали
Зза пазухи.

Чума.

I.

Пріор єзуїтського монастиря в Тернополі, вернувши зі спільної монастирської їдальні, злегка позіваючи лагодився прилягти і віддихнути після доброго обіду; а що день був літній та гороченький, то зняв чоботи і реверенду; коли втім хтось застукав до дверей його келії. Пріор наморщив чоло, скривився неприємно і мовчав хвилину, і тілько після другого стуку сказав:

— Прошу війти!

З низьким пересадно-покірливим уклоном увійшов член конвенту, патер Гавденгій.

— Чого вам потрібно, frater? — гостро запитав його пріор.

— Я хотів просити вас, clarissime, — зачав патер, зупиняючись край порога, — щоб ви вислухали мене. Я хотів де об чім з вами побесідувати...

— Або що? Сталося щось важного? — різко запитав пріор.

— Н-ні, протягнув патер, — щоб так щось особливого... ні, борони, Господи! Але я хотів попросити вас, щоб ви вислухали деякі мої думки і міркування...

— А так, ваші думки! — з якимсь насмішливим відтінком в голосі сказав пріор. — Але чи не можнаб ті думки і міркування відложити до відповіднійшого часу?

— Розуміється, розуміється, що можна! — поспішно згодився патер. Тількож даруйте, clarissime, я думав, що власне тепер час найвідповіднійший: шкільної науки нема, а крім того ще вам прийдеться швидко висплати звичайний щомісячний рапорт нашому преосвященному вітцю провінціялови.

— Рапорт! — майже аж скрикнув пріор і цілковито прочунявся з тої полудрімоти, в котру почала було заколисувати його неголосна і одностайна мова патрова, в супроводі бренькоту великих мух на шибках ократованого вікна келії та цвіркоту воробців посеред гиляк густих вишень, що так і нависали до самого вікна. — Рапорт! — повторив він ще раз і зпід лоба позирнув на патра. — А вам яке діло до рапорту?

— Сохрани, Господи! — поквапно звинився патер Ґавдентій. — Я дуже добре знаю, clarissime, що рапорт ваше діло, і власне длятого осмілююсь трудити вас своєю просьбою, щоб ви могли вложити мої думки і міркування і подати їх у своїому рапорті вітцю провінціялови, розуміється, коли вони покажуться вам того гідними і до чогось здалими.

Але пріор, хоч і не зводив з патра Ґавдентія свого пильного погляду, не слухав уже його підлесливої, троха вóдавої і одностайної бесіди. Нова думка раптово шибнула в него і заняла всю його увагу. Він знав, що кождий патер має право секретно звертатися до провінціяла з „рефератами“, тобто з доносами на иншу братію, а в тім числі й на самого него, пріора. Але до недавна так якось складалися діла в монастирі, що тернопільський конвент жив як одна сім'я і ніхто ізза взаїмних доносів не мав ніяких клопотів. Аж в сьому році справа нагло змінилася на гірше. Ні з того, ні з сего двох патрів перенесли з Тернополя до якогось гірського монастиря в Тиролі, що вважався місцем карної висилки, а замісць них прислали двох нових. Від тої пори немов мішок розвязався з усякими виговорами, реколекціями і иншими прикростями, що так і сипались з Кракова на нещасний тернопільський конвент. Пріор і всі патри в голову заходили, хто се так їм прислуговується. Підозрівали раз того, раз иншого зпоміж себе, тим більше, що всі чули себе винуватими в неодній поблажливости, в неодному занедбанню монастирської дисципліни.

Патра Ґавдентія якось найменше підозрівали, щоб то він міг чинити ті „пакости“; раз длятого, що від його приїзду до Тернополя минуло вже більше як чотирі роки, а перші роки його пробутку між тернопільськими езуїтами власне були такі сумирні і щасливі; а подруге, патер Ґавдентій мав серед решти братії славу Якима-просторіки, або навіть якогось дурноватого. Слава та очевидно дуже нелюба була патрови; але про те він завсіди піддержував її ріжними нехтирими способами. Почалась вона і прилипла до него головно ізза преславного „місіонерського походу сам на сам“ до люблинської губернії для католицької пропаґанди серед тамошніх уніятів. Похід той скінчився не дуже то герой-

ською втекою патра з границь Росії, де він, подібно як стародавній пророк Йона, пробув усього три дні і відки вернувся без памяти від переполоху і удару, одержаного по-ночи карабиновою кольбою з могучої руки пограничного об'їздчика. З правдиво комічними жалобами розповідав патер про сей свій подвиг, а оповіданнє його за кождим разом доводило всю братію до вибухів невдержимого реготу. А сам патер Гавдентій, немов і не запримічаючи того вражіння, кривився і кулився притім як півтора нещастя, і запалюючись оповіданнем, то блід, то тремтів, то хлипав, що очевидно ще до більшого сміху побуджувало його слухачів. А притім патер виглядав таким простодушним, отвертим і незлобним, що годі було навіть уявити собі, щоб він міг писати доноси на своїх собратів.

А всетаки, з якогось неясного підшепту, власне ся думка проблиснула в голові пріора в тій хвилі, коли патер спімнув про щомісячний рапорт. Він пригадав собі все; що знав про минувшину патра Гавдентія. Він був сином бідного мазурського хлопа. В р. 1847 тарнівський епископ Войтарович узяв його до себе на вихованнє. По смерти епископа він учився у езуїтів у Кракові, кінчив науки в Римі, де й став монахом і приступив до закону „імени Ісусового". Не знав пріор, яку славу здобув собі Гавдентій у Римі; знав лиш те тілько, що по кількох літах сам ґенерал езуїтського закону Беккс вислав його на місію до люблинської губернії, де патер здобув таке блискуче „посрамленіе". Аж тепер, розміркувавши всі ті обставини, пріор в одній хвилі прийшов до переконання, що знаючи надзвичайну важність „позиції" католицизму в люблинській губернії і загалом у Росії, римські верховоди мусіли прецінь добре розміркувати, кому повіряють таке діло, як місія, значить, і в молодім патрі мусіли добачити якусь запоруку її корисного поводження. А з того виходило, що патер Гавдентій не мусів бути таким дурнпком і просторікою, якого видавав досі із себе. Колиж воно так, то пріорови відразу все вияснювалося, і патер Гавдентій, може й сам сего не догадуючись, в одній хвилі виріс в його очах. Ціле поступуванне того придурковатого патра відразу набирало зовсім пншого значіння, виростало до розміру дуже хитро придуманої і зручно переведеної, чисто езу-

ітської інтриґи. Притім же пріор віддавна вже догадувався, що в Римі невдоволені заходами і роботою тернопільського конвенту, що від нього, як від крайної твердині на сході, ждуть чогось більшого; без відома почував він, що наближається якась переміна. І вдивлюючись пильно зпід лоба в патра Ґавдентія, він не безосновно догадувався, що се іменно є й віщун або навіть чільна сторожа того нового напряму в діяльности закону, що мусів змести його, як змів відісланих до Тиролю фратрів.

Під впливом тих думок і здогадів, що в одній хвилі прокинулися в пріоровій голові, лице його приняло якийсь заклопотаний вид і він, помовчавши хвилину, так якось поспішно і уривчасто сказав: — Еге, ось воно як! Думки і міркування... Щож, діло не погане! розуміється, розуміється, розміркуємо і спишемо... Сідайте, reverendissime, сідайте, коли ласка, ось тут! Я весь на ваші услуги.

Тонкий іронічний усміх пробіг по лицю патра Ґавдентія, коли він, низесенько кланяючись, засів на простому деревляному кріслі за столом, при котрім з другого боку засів пріор.

— Ну, revérendissime, — сказав пріор, коли вони оба засіли один насупротив другого, — про що таке ви хочете виложити мені свої думки?

— Одна тілько у мене дума, clarissime, всім нам спільна: добро і зріст нашої святої католицької церкви, — відповів патер Ґавдентій. — Вам, clarissime, очевидно ліпше ніж мені відоме положенне нашої церкви в тутешнім краю, а особливо положенне нашого конвенту тут, на самім східнім аванпості католицизму, перед самим, що так скажу, лицем грізного противника-православія.

— Ага, видно, що я не помилився! — подумав пріор. — Се він, віщун реформи, підісланий до нас на шпігуна. Се він автор доносів! Ну, добре; тепер бодай я знаю, з ким маю діло.

І звертаючись до патра, немов зачудований сказав:

— Алеж даруйте, reverendissime, я, признатись вам, не зовсім ясно розумію, до чого се ви річ ведете.

— Зараз буду мати честь вияснити вам се, — поквапно відмовив патер, — покірно прошу вислухати мене. Я хотів тілько застерегтись перед вами, що я ані

на хвилиночку не позволив собі ніколи сумніватися про вашу глибоку мудрість, докладне знанне і вірне зрозуміннє окружаючих нас обставин. І коли я власним почином позволив собі позбирати деякі відомости, що дотикають теперішнього положення, і виснувати з них деякі виводи, так се зовсім не з недовіря до вашого проводу, але радше тілько з горячої дбайливости про наше спільне святе діло.

Зачудуваннє пріора перейшло в нетерпливість. Він почував якесь обридженнє і ненависть до того приниженого лицеміра і доносчика, що ось сидів перед ним; але рівночасно не міг не признати, що той в сьому разі поступає зовсім в дусі правил єзуїтського закону. Та тількож сим разом річ доторкалась до пріора особисто, і длятого чоловік в нім узяв верх над єзуїтом. Догадуючись, що перед ним сидить його таємний ворог і шпігун, він зважився говорити з ним попросту, без звичайного фарисейства. „Поки що я ще тут старший, — думав він, — і мушу дати йому се почути; а там нехай буде, що буде!“

— Знаєте, reverendissime, — промовив він якимсь різким і згірдним тоном, — говоріть зо мною попросту і отверто. Я в Римі не бував, дипломатії ніколи не вчився і завсіди думав, що за нею криється порядна порція нещирости. А притім же я міркую, що ми свої люде, так і говорімож без непотрібної крутанини.

Патер Ґавдентій знов усміхнувся іронічно, немов почував вдоволенне ізза того, що так швидко вивів з терпцю старого пріора і заставив його так отверто висказати свою нехіть до него.

— Щож, воля ваша, clarissime, — сказав він усе тим самим, переборщено-смиренним голосом. — Моя душа чиста від скази нещирости, особливо перед лицем мого наставника, котрий повинен бути для мене першим по Бозі.

— До річи, reverendissime, до річи! — перервав йому пріор.

— Річ моя ось яка, — говорив далі патер Ґавдентій з незрушимим супокоем. — Відомо вам, clarissime, до якої мети, до якого завдання намагає в сьому краю наш святий закон. Заповідне слово, виголошене святійшим папою Урбаном „orientem esse convertendum“,

містить в собі всю нашу програму. Дорога до її виповнення все і всюди повинна бути предметом нашої невпинної і як найпильнішої дбайливости.

— А тимчасом вам здається, що ми не досить уваги звертаємо на се наше завданне? — відповів пріор з неукритим невдоволенням.

— Сохрани Господи, clarissime, сохрани, Господи! Ніколи я сего не думав! А надто хто такий ті „ми"? Адже і я сам — часть їх, значить... Ні, ні, не до сего я веду свою річ. А ось послухайте! Не тайна то мабуть для вас (при сих словах в голосі його знов прозвучав іронічний відтінок), що в східній части сего краю живе народ, що вважає себе одноплеменним з народом по той бік Збруча. Але не в тім суть річи, а ось в чім: народ той приналежить ніби-то до католицької церкви, а рівночасно вважає себе членом грецької, тобто православної церкви. Ся... ся двоїстість релігійної свідомости поміж двома ворожими таборами — як вам здається, clarissime, чи не мусить вона будити деяких сумнівів і побоювань?

— Он що! — майже аж скрикнув пріор. — Ви вважаєте положенне уніятської церкви двоїстим, значить, двозначним?

— Еге, clarissime, — твердо відповів патер Ґавдентій: — Не досить на тім, я міркую, що власне істнуванне сего двоїстого, невтрального грунту тут, на границі, і е одною з найважнійших перешкод до розширення нашого впливу на той бік пограничної черти.

— Гм... думка се, будь що будь, цікава, — холодно і на-пів згірдно процідив крізь зуби пріор, — і я дуже рад би знати ваші докази, знати ті факти, що навели вас на такі виводи.

— О, що до того, clarissime, я готовісенький! — весело скрикнув патер. — Візьміть хочби їх священиків! Яка нам користь з того, що вони вважають себе католицькими священиками, коли живуть з жінками? Там, де би треба працювати для католицизму, віддати себе нероздільно і безумовно його інтересам, вони слухають своїх жінок, поступають так, як їм наказують їх родинні відносини!

— Все се правда; але все се старі річи, і певно ще й перед вами нераз були розмірковувані, — гризко

замітив пріор. — Щож, коли не наша сила се змінити. Діло се ухвалене і затверджене синодами та апостольським престолом.

— Про се ще ми поговоримо, — з незрушимою певністю відповів патер. — Але ось вам ще друга обставина. Чиж не видається вам безглуздим і нерелігійним таке вихованне молодого покоління священників, яке ведеться у тих греко-католиків? Щож то за священик вийде з молодого чоловіка, котрий завтра має бути посвяченим на єрея, має приняти найвище церковне таїнство, а сьогодні, замість в скупленню духа приготовитись до того святого акту, їздить по празниках, витинає „козачка“ та „коломийки“, завертає голови попадянкам і ні про що більш не думає, як тілько про те, щобн найти собі наречену з добрим посагом і позбутися довгів, нароблених у семинарії?

Патер очевидячки почав запалюватись, уносячись за течією власних думок. Бесіда його, зразу млява і підсолоджена, робилась живою і пристрасною, і пріор починав прислухуватись до неї з більшою увагою.

— Справді, се діло не підходяще, — сказав він, — та тільки й сего, здається, ми не в сплі переробити.

— Тілько слів Христових і догматів святої католицької церкви ніхто не в силі змінити, — з запалом промовив патер. — Все инше — людські установи заведені в часі і для часових потреб. Змінюються обставини, то змінюються й потреби, а на їх місце настають нові; от тому-то й установи повинні змінюватись відповідно до нових потреб і обставин. Ви, clarissime, згадали про давнійші буллі і синоди, котрими унормовано положенне уніятської церкви. Не забувайте, що все се було дві чи три сотки літ тому назад, коли тут істнувала могуча католицька держава - Польща, коли православіе було в упадку, а католицька церков без ущербу для своєї могучости і поваги могла робити уступки місцевим традиціям. Тепер обставини змінилися! Тепер усякий попуск з боку католицизму приятелі й вороги його готові вважати доказом його справжньої слабости. Тепер, clarissime, коли ми справді стали слабші, нам треба бодай вдавати з себе сильних, якими чи такими способами сильних!

Пріор слухав сеї огнистої бесіди, широко витрі-

щивши очі. Такого запалу, такого широкого погляду на діло він не ждав у простого патра. Не лишалось ніякого сумніву, що отсе перед ним сидів аґент доволі великого розміру.

— Ну, нехай би взяти, що все се так, — згодився він, — що все се можна змінити. А всетаки цікавоб знати, що і як ви хочете зробити?

— О, для сего досить тілько добре знати, як стоїть діло в теперішньому часі, а спосіб нашого поступування визначиться сам собою. Треба твердо переконати себе в тім, що положенне тої так званої унії зовсім хитке, що в нинішню пору вона — ростина без коріння; від православія відстала, а до католицтва не пристала. Ну, скажіть, чи може бути що більш безглуздого від того домагання якоїсь автономії, якоїсь народної церкви з боку уніятів! Аджеж католицька церков тим тілько й міцна, що одноцільна і сцентралізована, що все держиться тої засади: хто не зо мною, той против мене. Автономія, невтральність в часі боротьби, сеж те саме, що зрада. Ось чому ми поперед усего повинні викоренити всі ті автономічні забаганки, утвердити католицизм sans phrase, і тоді тілько будемо мати в руках могучу підойму для дальшої боротьби зі сходом.

Патер Гавдентій зупинився, щоб перевести дух. Чоло його покрилося краплями поту, а в кутках рота повиступали шматки білої піни. Пріор сидів мовчки, з виразом задуми на повному, блискучому лиці. Вкінці він сказав:

— Щож, reverendissime, думки ваші дуже цікаві, і я, розуміється, подбаю про те, щоб довести їх до відома тих, кому се належиться знати. Мені здається навіть, що сам народ зовсім не буде супротивний такому починанню. Я знаю досить добре уніятську людність сего города і бачу, що вона дуже радо ходить до костьолів на латинську службу божу. Бував я нераз і на католицьких відпустах в Милятині, Кохавині, Кальварії і власними очима бачив, які маси уніятського народу сходяться на ті празники. Отсе й наводить мене на думку, що сам тутешній народ прихиляється до латинського обряду може більше ніж до грецького, і не буде супротивлятися таким реформам, які ви запевне собі намітили.

— Факти, clarissime, котрі ви навели, дуже цінні і цікаві самі собою, — відповів патер, — та тільки жаль сказати, що се тільки один бік медалю. Ви покликаєтесь на латинські відпусти в Кальварії і Милятині; я вам покличусь на уніятські відпусти в Гошові і Зарваниці, куди що року сходиться майже така сама сила народу, як і на ті, про котрі ви згадуєте. Значить, тут очевидячки не в обряді головна сила, а в тім, що народ любить ходити на відпусти, не дуже дбаючи про те, куди й на чиї. Але я вам покажу ще один факт. До православного Почаєва, хоч він і за границею, мандрують що року тисячі отсих уніятів, а тимчасом католицькі відпусти патрів домініканів у поблизькім Підкамені, по сей бік границі якраз напроти Почаєва, ані руш не можуть дійти до такої слави. Ось вам факт, над котрим стоїть подумати!

— Але позвольте, reverendissime, як жеж се вияснити? — запитав зачудований пріор.

— Ось се то й важко, що вияснити сего факту майже зовсім не можна без допущення такої думки, що унія не тілько сама собою дволична, не тілько не повинна бути толерована в нинішню пору з поглядів політичних, але показалась зовсім непригідною для релігійного виховання народніх мас, насаджуючи в них рівнодушність до самих основних релігійних правд, двоєвірство або навіть цілковитий брак усякого релігійного переконання.

— Ну, се вже пересолено! — почав було сперечатися пріор.

— Ні, clarissime, — перервав йому патер Ґавдентій, забуваючи про всяке пошанування для чина свого начальника. — Попереду вислухайте мене, а тоді вже судіть! Недавно тому, вертаючись з Підкаменя, здогоняю отсе неподалік села Товстохлопів купу богомольців. Зайшов я з ними в розмову.

— А відки Бог провадить? — питаю їх.

— Та з прощі, — відповів мені чоловік, що йшов попереду богомольців.

— А куди ходили на прощу? — питаю дальше.

— Та в Почаїв.

— В Почаїв? Ну, і як же вам там сподобалось?

— Та як же би, добре, — простодушно відповів чоловік.

— Добре? Бійтеся Бога! — не міг здержатись я, щоб не скрикнути. — Щож там такого доброго? Хібаж ви не знаєте, що там шизматицька відправа?

— Та Бог його знає, — відповів чоловік, чухаючись в потилицю, — чи шизматицька, чи не шизматицька. Не наша річ про те судити. Нам досить знати, що й там Бога хвалять. Тай ще одно знаємо, — додав і окинув мене якимсь насмішливим поглядом, — що там за сповідь менше беруть ніж у Підкамені, а до того ще зимою в церкві топлять.

Розповівши се все, патер Гавдентій для більшого ефекту замовк і сидів так кілька хвилин з розпростертими руками, з отвореним до половини ротом і витрішеними очима, немов приголомшений перестрахом і обуренням.

— Як же на ваш погляд, clarissime, — запитав він, перериваючи мовчанку, — чи се не блискучий доказ цілковитого упадку релігійного почуття серед маси уніятського народу? Аджеж можнаб подумати, що тих людей досі не доторкнулось світло Христової віри!

— Так, се правда, — сумовито потвердив пріор. — Сего факту не можна так полишити. А не знаєте ви, відки се були ті люде?

— Із Товстохлоп. Я зараз же про се розвідався.

— А хто там у них священиком?

— Чимчикевич.

— Хто такий? Чимчикевич? Щось бо я досі не чував такого прозвища.

— І не дивота, бо се справді допотопний піп. Старий-престарий, і отсе вже трийцять літ нікудісенько не виїздить зі свого села. Дивогляд, а не піп. Рік тому назад я якось проїздом був у него і познайомився з ним.

— Ну, добре, про се ми побалакаємо пізнійше, — перервав йому пріор. — А тепер скажіть, до яких властиво заключин дійшли ви і які раялиб средства для виповнення ваших намірів?

— Я осмілююсь подати до одобрення вищих властей ось які ради. Поперед усего впливати на простий народ по селах і містечках, викорінювати поміж ним

заразу двоєвірства і систематично виховувати в нім релігійний католицький дух.

— Добре, але якими способами? — запитав пріор.

— Способи звичайні. Треба устроювати по селах і містечках, а особливо поздовж границі, систематично процесії і місії з як найбільшим торжеством і відповідними проповідями. А на письменних по містах і по селах впливати при помочи відповідних до того наших видань, як се з таким поводженнєм практикується вже нами в західній части Галичини.

— Цілковито згожуюсь з вами, reverendissime, — сказав пріор і стиснув руку ненависного патра. — Все се розумно придумано, і мені здається, що ваші ради повинні найти повне одобренне властей.

— Non mihi, clarissime, — смирно відповів патер, — sed ad maiorem gloriam nominis Jesu. Щож доторкається до уніятського духовенства, то треба нам розділити його на дві категорії. Є між ними хитрі, котрі устами визнають унію з Римом, а душею тягнуть до православія і під видом „очищення обряду“ силкуються підігнати унію під православні форми, віддалюючи її чимраз далі від святої римської церкви. Таких треба вважати нашими лютими ворогами і поступати з ними так, як з ворогами на війні. Треба держати над ними ненастанний надзір, і скоро тілько вони подадуть який найменший повід, компромітувати їх перед властями і їх власною паствою. Друга категорія — се допотопники, убогі духом і добродушно наївні. Сих, розуміється, більшість, і їх треба привертати ласкою, піддобрювати їх всякими спокійними способами і звільна перероблювати на знаряди... Рівночасно з тим треба обернути головну увагу на добір ерархії зпоміж сторонників нашого напрямку і на вихованнє молодіжи в нашім дусі, а особливо треба пильнувати, щоб молоде поколінне попів висвячувалось не инакше, як в безженстві. При всім тім само собою розуміється, що унінтам мусить бути гостро заборонено ходити на православні відпусти до Почаєва або навіть до Киева.

Пріор справді аж увесь прояснився і розрадувався, — таким простим, логічним і величним показався йому плян, придуманий патром Гавдентієм. Все, чого не могли доконати Йосафат Кунцевич, Велямін Рутський,

Шептицький, Рилло і другі обединителі обряду, а не могли доконати іменно длятого, що обединяли вершки, не сягаючи до коріння, вдоволяючись формою, а не перероблюючи духа мас, — все се являлось тепер таким легким і близьким, всему вказана була така проста і, здавалось би, натуральна дорога розвитку, що приходилось тільки дивуватися, як се досі ніхто не попав на такі вірні і явні сліди. Єзуїт і Поляк рівночасно ворухнулись в душі старого пріора, бо він, хоч довгі літа привик служити законови, то всетаки зі своїх молодих літ заховав і патріотичну іскру в формі неясних мрій про велику, могучу і строго католицьку Польщу від моря до моря. Все, що відвойоване буде православію і унії, по його думці само собою впаде виподолок католицизмови і Польщі. І не можучи вдержати своєї радости, він притьмом кинувся обнимати патра Ґавдентія.

— Ах, reverendissime! Вислухавши ваш плян, я, старий, і то помолодшав! — скрикнув він. — Ні, се справді дуже, дуже уваги гідні замисли, і будьте певні, що я всякого труду і впливу свого доложу, щоб вони були введені в діло. А втім, здається, і ви самі маєте особисто деяку переписку з властями?...

Питанне се закинене було так невинно, злегка, випливало так просто з тих відносин, які між ними витворились перед хвилею, що патер Ґавдентій, упоєний своїм торжеством і тим великим вражінням, яке визвала у пріора його краснорічива промова, в першій хвилі не здобувся на брехню.

— Ну, так, — сказав він, — пноді, з обовязку мойого мені доводиться...

Злобною радістю заблищали невеличкі пріорові оченята. Добродушно всміхаючись і стискаючи патра за руку, він поспішно підхопив:

— Ну, так, ну, так! Я так і думав, що се ви инколи, розуміється, зі свого обовязку, та пишете доноси на нашу братію! Щож, reverendissime, се похвально, навіть устави наші се наказують. О, ні, не глядіть на мене з таким замішанням! Я нічогісінько! Противно навіть дуже мене се радує. Ви такий здібний і досвідний чоловік, і неохибно муснте піти дуже високо, а се прецінь у нас одинокий спосіб! Ваші замисли і пляни я постараюсь докладно передати, куди слід, а вже й ви

зробіть ласку і не забувайте мене в своїх молитвах і в своїх... хе, хе, хе... рапортах!

І за сим словом, чемненько кланяючись і гторнчи без упину, пріор вивів остовпілого і збитого з пантелику патра Гавдентія на коридор, а сам перед його носом замкнув за собою на ключ двері своєї келії.

II.

Минув якраз місяць після сеї розмови. І знов патер Гавдентій у пріорової келії, з покірливим і приниженим видом, сидить насупротив отця пріора, готов слухати, що той велів покликати його.

Невесело жилось патрови в конвенті сей місяць. Правда, ніхто не обізвавсь до него ні з одним докором, ніхто й одним словом не виявив йому ані ворогування, ні обурення, але попри те давнійша його сміховальська роля відразу обірвалася, всі відвернулися від него, а ті, що вперед так любили слухати його оповідань і жартів, тепер або минали його мовчки, або перекидувалйсь з ним самими конечними, короткими словами. У кождого з братії при стрічі з ним поневолі якось простягалось лице, зішнуровувались уста, і обличчя приймали пісний та набожний вираз. Весь сей місяць був для патра Гавдентія як одно ненасганне silentium, котре ставалось ще тим дошкульнійше, бо пріор ані на крок не випускав його з монастирських мурів, не посилав його, як бувало, на служби ні в міські ні в замісцеві церкви.

Патер непохитно зносив сю загальну неприхильність до него братії, але всетаки видко було, що вона дуже живо допікала йому і що він уважав її великою для себе оскорбою. Адже ж він не робив нічогісінько противзаконного! Адже ж хто знає, може й кождий із братії преспокійно робив те саме! А отже вони приязненько розмовляють один з одним, гуляючи вкупі по монастирськім саду, сміються, жартують, плещуть один одного по плечах, рвуть разом спілі вишні, а тілько його одного обминають, як заповітреного.

— Все се інтрига того сибарита, того драгливого пріора, — аж скреготав з лютости зубами патер, ходячи там і назад по своїй самотній келії. Але пожди лишень ти, — кричав він і грозив кулаками до стіни, — прийде ще й мій час! Порахуємось ми з собою!

От тим-то й не диво, що вся злість, уся ненависть патра Ґавдентія громадилась над головою пріора і що кожда стріча з тим його „першим по Бозі наставником“ була для него дуже важка, тим важкійша, що до ненависти і злоби мимоволі якось домішувалось глибоке почутте встиду і пониженої людської гідности.

Пріор розумів усе те дуже добре, але розумів також, що раз відкритий як шпігун патер Ґавдентій стався супроти него зовсім безсильним, і длятого всякими способами старався продовжити і загострити муки безталанного патра. І так в спільній їдальні він казав йому сідати насупротив себе; було се гонорове місце, де сідав звичайно той з братії, хто в цілім конвенті вважався першою особою після пріора. Але пріор не удостоював Ґавдентія ніодного слова, розмовляв з тими, що сиділи поруч него, не переставчи тимчасом проверчувати його своїм проникливим, добродушно-насміпливим поглядом. Патер Ґавдентій весь аж горів на своїм почеснім місці під тими поглядами пріора, — він почув відразу, що пріор захотів посадити його на прилюдне позорище, і весь час сидів мовчки, згорбившись, з похиленим лицем, силкуючись нікого не бачити і нічого не чути. Він ні за що не був би осмілився заговорити до свого сусіда, бо майже напевно знав, що той прикинеться, мов би не чув нічого, і відвернеться, а довкола стола пійде тихе, зідливе, гадюче шушукание. І от, дякуючи тій невинній хитрости благочестивого пріора, спільні обіди сталися для патра Ґавдентія ненастанною тортурою; ложка страви не йшла йому в рот, кождий шматок хліба кусав він так, як би їв своє власне тіло, а з обіду вертав весь спітнілий, задиханий, розбитий. За той місяць він міцно похудів, очі запали в голову, і уста ще дужче витягнулися та поблідли.

Але ось сталася якась незвичайна річ: пріор велів покликати Ґавдентія до себе до келії. Ніщо й казати, що патер ішов туди не дуже то в побожнім настрою духа. Пріор зустрів його своїм звичайним жартовливо-насміпливим поглядом, і не даючи йому сказати ані одного слова, повів свою річ:

— А як же, а як же, reverendissime, як я вам казав!... Сідайте, сідайте, будьте ласкаві, ось тут... Именно, як я вам казав, так і сталось. Ось вам письмо від отця

провінціяла, і дуже, навіть дуже милостиве для вас! Розуміється, се й не дивота: ви цілковито заслужили собі на таке довіре начальства!

Говорячи се, пріор розгорнув лист провінціяла і положив його перед собою на столі. Патер Ґавдентій простягнув руку, щоб узяти лист.

— Ні, даруйте, reverendissime, — сміючись сказав пріор і накрив лист своєю широкою, мясистою долонею, — лист сей не до вас адресований, а поки-що ще до мене. Я тілько маю вам переповісти його зміст, а іменно те, що ваші вказівки приняті ласкаво і вам таки наказано поручити виповненне першого їх пункту, то значить, устроюванне місій і казань, де і як се вам видасться потрібним. Розуміється, що всі ми зобовязані допомагати вам в сьому ділі, але в плянах вищої власти лежить, щоб діло се спочатку велося нишком, незапримітно, зовсім так, як ви вмієте, — не переминув уколоти Ґавдентія пріор.

— Воля начальства — воля божа, — скромно і покірливо промовив патер: — і я готов хоч зараз же принятись за діло.

— Отсе то й гарно! — сказав пріор. — Але в такім разі скажіть, який ваш плян і яку ми повинні оказати вам підмогу?

— Я хотів би устроїти першу місію в тих самих Товстохлопах, про котрі я уперед мав нагоду згадати в розмові з вами.

— Еге, пригадую, пригадую! — потвердив пріор. — Ви називали навіть тамошнього священика, — якесь таке прозвище...

— Чимчикевич, — підповів патер.

— Егеж, еге, Чимчикевич. Що се за проява така?

— Дуже цікава проява, — відповів патер, — і власне ся проява заставляє мене від Товстохлоп розпочати свою місіонерську діяльність. Подумайте лишень: дідуган вісімдесятилітній, дивачиско, освіти майже ніякої, стотнісінький хлоп поміж хлопами, про догмати віри ніякісінького розуміння, — одним словом, поява допотопна. І притім предобродушний чоловік, наївний і довірливий, як дитина. Так що з одного боку місіонерська діяльність в Товстохлопах дуже потрібна, а з другого боку тут власне найлекше її розпочати, бож Чимчике-

вич менше ніж усякий инший має здібности до ставлення якогось опору.

— Ну, і гарно! Боже вам помагай! Але для чого ви думаєте, що місіонерська діяльність в Товстохлопах більше потрібна ніж деинде?

— Алеж подумайте, clarissime, що сей допотопний чоловік живе там пятьдесять літ, і якіж то науки подає він свойому стаду! Поміркуйте, що проповіді говорить він усего два або три рази до року: тай які проповіді! Попросту чудасія тай годі! Сусідні попи переказували мені їх дословно, бо проповіді ті стали між ними „притчою во язиціх". „Дітоньки, сьогодні Ісус Христос народився в Вифлеємі, містечку жидівськім, у стайні бідній і убогій. Так, так! А з паном комісарем податковим раджу вам не заходити собі, бо що вам з того прийде? А? Його рука, його й сила. От що. Благословеніе Господне на всіх ва-а-ас!..." Або ось другий образець: „Дітоньки мої, сьогодні Христос воскрес із мертвих, а завтра у нас храмовий празник. Памятайте собі, щоби ніхто з вас завтра не був пяний ані бреверій ніяких не робив. Боже, вас сохрани! Чужі люде посходяться, що би то за честь була для громади, а?... А тота громадська толока — час би вам уже зійтися і порадитися, що з нею робити... Чую, що там Жид до вас підсуседжується, арендувати хоче чи що... Ге, старшина? Памятайте собі, що як тілько мені впустите Жида до села, то я й бачити вас більше не хочу! Ані чути про вас не хочу, не то що! Рцем вси от всея души, от всего помишленія нашего рцем!..."

Пріор реготався невдержимо.

— Ну, замучили ви мене, reverendissime! Ха, ха, ха! Перестаньте, ради Бога! Та хібаж се можливе?

— Цілковита правда, clarissime. Але нащо вам більше, досить тілько поглянути на його життє-бутте, щоб переконатися, що по нім і не такого ще можна надіятися. Живе він в бідній хлопській хатчині, старій і перекривленій: живе сам як палець, тілько з старою служницею Хвескою, глухою на одно ухо, і з старезним слугою Прокопом, сліпим на одно око. Громада побудувала було колись Чимчикевичеви з власного почину гарну резиденцію при головній улиці, насупроти церкви; але він спершу ні за що не хотів перебиратися до нової

домівки; а коли нарешті його таки присилували, прожив у ній несповна дві неділі, ходячи по широких покоях, як сам не свій, і все жалуючись, що йому там за обширно, мов серед степу. А нарешті взяв і по́-ночи перебрався назад до свого „зимівника“, а в новій, обширній резиденції, як в стодолі, зложив хліб. І виставте собі скандал в селі і в цілім окрузі, коли з усіх вікон нової резиденції вигнілись самі вистобурчені снопи. І ні за що в світі не мож було спонукати старого діда, щоб знов перебрався туди жити. Прийшлось громаді, щоб запобігти загальному посміховищу, одно тілько зробити: чим скорше вимолотити попівський хліб, зложений в новій резиденції, і відтак повернути ту резиденцію на громадську радницю, читальню і шпихлір, а попа лишити в його старому гнізді.

— Ну, та й лепського́ж ви собі вибрали противника, reverendissime! — сказав пріор, шовковою хусточкою втираючи сльози, що котились по його лиці зо сміху, але всетаки не без їдкої насмішки в голосі. — З таким противником боротьба мусить бути легка і побіда певна.

— Щож, clarissime! — покірно відказав патер, — коли жито поспіє, колоссе починає хилитися під серп.

— Гарно, гарно, з Богом і на жниво! А колиж думаєте вибратись?

— Думаю, що взагалі ні пощо гаяти час. В найблизшу неділю можу сказати першу проповідь в Товстохлопах.

— Гарно. Сьогодні у нас понеділок. Сьогодні ще я напишу до того вашого Чимчикевича, щоб приготовив усе, що потрібно для місії, а в суботу по службі божій ви й рушите в дорогу.

— Як ваша воля, clarissime! — відповів патер.

Оба вони встали з місць. Пріор провів патра до дверей, а на його низькі поклони відповів своїм звичайним, добродушно-насмішливим усміхом.

III.

В суботу по ранній службі божій патер Ґавдентій сів на приготовану для него монастирську бричку і весело покопотів за місто. Днина була чудово гарна. По полях, куди оком кинеш, блискали серпи, бренькотіли

коси, розлягалися співи, сміх і перекликн робучого люду. Літня полева робота кипіла під палким соняшним промінням.

Після душного монастирського повітря патер Ґавдентій подвійно любувався і розкошувався тим широким, вольним простором, тим свіжим запахущим вітерцем, що потягав від далеких соснових лісів Брідщини, тою величавою, хоч і одностайною подільською картиною.

Дорога до Товстохлоп була хоч і добра, але зовсім не близька. Була вже пообідня пора, коли легка на ресорах бричка, злегка торохтячи по твердій, глинистій дорозі, віздала в тісне подвірє товстохлопської резиденції.

— A, reverendissime! — закричав зпід якоїсь повітки отець Чимчикевич, здалека побачивши патра Ґавдентія, як сей вилізав з бричкн: — Попелом, попелом ноги посипати таким рідким гостям! Що за бурі, що за тучі загнали вас у наші сторони, га?

Патер Ґавдентій нічого не відповів, лиш усміхаючись солодко, з широко розпростертими раменами підійшов до старого і сердечно обняв його.

— Просимо, просимо близше! Не погордуйте нашим домом! — припрошував Чимчикевич, нипаючи довкола єзуїта. — Прокопе, гей, Прокопе, — обернувся він до свого слуги і товариша, — а прилядь там вівса і сіна їх коням, та поможи порозпрягати!

— А може вони зараз поїдуть, прошу єґомостя? — ліниво буркнув Прокіп, ворожо поглядаючи своїм одним оком на непрошеного гостя.

— Ну, ну, поїхати вони поїдуть, — добродушно сміючись відповів Чимчикевич. — На парафію до нас не приїхали, то певно. Але й не зараз поїдуть, Прокопе, не зараз. Так швидко ми їх не пустимо. Гей, Фесько, а де ти, стара?

— Я тут, єґомостинку? А чого вам?

— Прилядь-но ти нам, бабусю, деяку закуску: розумієш?

— Загнати гуску? — запитала глуха бабуся: і Чимчикевич, не маючи охоти кричати голоснійше, почав на пальцях вияснювати їй, чого йому треба.

— Ось правдивий образ цілої сеї церкви, — думав патер Ґавдентій, придивляючись і прислухуючись до

всего, що діялося довкола, — здитинілий пастир, а стадо його на половину глухе, а на половину сліпе.

Але отсе о. Чимчикевич, хапаючись та дріботячи ногами, кинувся проводити патра до своєї світлички, що служила йому за одним разом за спальню, їдальню і канцелярію.

— Сідайте, reverendissime! сідайте! — просив він, присуваючи простий деревляний столець, поки єзуїт обдивлювався по його домівці. Правду кажучи, не було там що й обдивлюватись. Світличка невеличка, чиста і попросту обставлена деревляними меблями: деревляне ліжко в куті, прикрите старосвітським ліжником сільської, але дуже красної роботи, з боку столик завалений метрикальними книгами в міцній, шкуряній оправі, на котрій, насупір загальному сільському звичаєви, не було видно ані одної порошинки; в другім куті невеличка за склом шафка з книжками, а на стіні під старосвітським образом св. Миколая висів круглий і великий як возове колесо, вівсяний вінець, переплетений гилками червоної калини. Посеред світлиці стояв великий, чотирогранний дубовий стіл, накритий мережаною скатертю, а на ньому в деревляній мисці лежали тільки що вирізані, золотисто-бурштинові крижки меду і заповнювали всю світлицю сильним медовим запахом.

— Отже як знав, що гості будуть, так таки душа віщувала! — весело мовив Чимчикевич. — Немов би щось тьохнуло мене по обіді: а піди вийми меду! А славний у мене мід, reverendissime! Прошу лишень, будьте ласкаві стрібувати!

Патер все ще сидів, мов води в рот набравши. Цілковита наївність і добродушність того дідуся троха якось змішали його. Але супротив покуси запахущих медових щільників він не міг остоятись. Присунувши свій столець близенько до стола, він узяв гарно вирізувану деревляну ложечку, і звільна висисаючи медові щільники, розпочав з Чимчикевичем розмову. Розуміється притім, що Чимчикевич говорив усе по своєму, по руськи, а єзуїт як найдобірнійшою польщиною, пильно вистерігаючись, щоб ані разу не осквернити свого язика руським словом.

— Егеж, пан-отченьку, — з видом щирого вдоволення розпочав єзуїт, — про се нема що й говорити,

славний у вас мід, славний! Недурно про вашу пасіку слава йде по цілім окрузі. Відразу видно, що тямуща рука коло бжіл ходить.

— Пятьдесять літ, reverendissime, пятьдесять літ з бжолами захожуся, то й як же мені не знати їх натури і звичаїв?

— Пятьдесять літ! — скрикнув патер, немов би Чимчикевич сказав йому Бог зна яку дивовижну новину. — Он воно як! Так ви вже пятьдесять літ священиком?

— Е ні, попом я вже пятьдесять і пять літ — попросту відповів о. Чимчикевич. — Аджеж постійте! Святився я тоді, як Наполеона били — під Ватерльоо чи де там! То кілько тому буде? Здається, в 1815 було? А? Славний час був, reverendissime! Не дай, Боже, дожити другого такого!

— Так ви гадаєте?

— Авжеж, що не як. Ну, а потім пять літ кидали мною по адміністраціях. Назнався я біди — крий, Господи! І горів і тонув, і мерз і мок, як то кажуть. І жінка покійниця в тій нужді померла; а жінка, reverendissime, у нашого брата перша і остатня. І тут я, на сьому місці, пятьдесять літ держуся. Як те боже дерево, де його Бог посадив, там і росте, доки Його свята воля. Слава Йому і поклін! Чи як ви думаєте, reverendissime, га?

— Тай село у вас славне, нема що й казати, — провадив дальше єзуїт, немовби розвиваючи дальше свою попередню думку. — Проїзджаєш — аж очі радуються. Поля оброблені, сади, огороди, хати нові, худобинка сита і гладка, всюди видно достаток і благодать божу...

— Щож, reverendissime, працюємо, як можемо. „В поті чола твоєго сніси хліб твій“, чи як там у письмі сказано, га? І про других не забуваємо.

— Чував, пан-отченьку, чував, — підхопив єзуїт. — Пан староста вашою громадою нахвалитися не може. Чи податки сплатити, вони, — каже — перші, чи порядки громадські, дороги, мости, — все у них, як Бог приказав. А коли треба складки якої, помогти там чи погорільцям, чи тим, що повінь їх зруйнувала, чи бідним — Товстохлопи чисто по панськи дають.

— По людськи, reverendissime, по людськи, не по панськи. Пани на такі речі не дуже то щедрі. А ми так, як Христос учив: що-царське, то цареви, а що боже — Богу. Чи так я говорю, а?

— Так то так, — проціпив патер, крихітку похиливши голову на бік. — Про те, що людське, а що царське, я з вами не буду перечитись. Тут ваші Товстохлопи можуть бути приміром для всякої другої громади; і певно, що не за чиїм приводом, як за вашим. Се кождий мусить признати. Але що доторкається божого, духовного...

Патер не договорив, немов онимаючись порушувати таке делікатне питанне. Але Чимчикевич очевидячки і не підозрівав тут нічого делікатного, і без околесини запитав:

— Щож, маєте мені з того погляду дещо закинути? Говоріть, говоріть, я радо вислухаю.

— Н-ну, закинути! — живо, немов обрушившись, підхопив патер. — Яке право мав би я закидати вам щонебудь? Сохрани, Господи! Я тільки так... тее... от приміром хотьби й те! Окружний шкільний інспектор надивуватися не може. Що се за диво, — каже, — таке село богате, порядне, дбайливе, а отсе вже пять літ мучуся, прошу, напоминаю, і ніяким світом не можу добитися, щоб школу у себе завело.

— От що! — живо скрикнув о. Чимчикевич. — Так се інспектор вам жалувався! А може й прислав вас сюди на те, щоб ви уговорювали нас школу завести?...

— Ні, ні, пан-отче, де там! Я до такої служби зовсім не підхожий!

— Так я й думав, — успокоївшись сказав о. Чимчикевич. — А пан інспектор, не кажучи йому лихого слова, дурить тай годі. Раз йому сказали, що доки він у нас інспектором, доти школи не заложимо, то чогоб йому ще морочити? Я сам, бачиться, доволі ясно сказав се йому.

— Так йому й сказали? Ну, се цікаве діло!

— Ні, reverendissime, зовсім не цікаве. Не сподобався пан інспектор нашим людям, і не хочуть мати його за начальника над своєю школою. А чому не хочуть, се їх діло. „Розвідували ми — кажуть — по сусідських селах, які він там порядки заводить, як

з учителями поводиться і як їм з дітьми велить поводитись, і бачимо, що миб у себе такого не стерпіли. То ліпше нехай у нас не буде ніякої школи, ніж маємо раз-ураз дертися з інспектором та кари приймати Бог зна защо!

Патер Ґавдентій аж руками розвів.

— Ну, признаюся вам, се зовсім не рація. Прості хлопські викрути! Ще чого не ставало, щоб кождий урядник старався подобатись своїм підданим! Сього таки за богато! Ну, а щож ви на те, пан-отче? Невже мовчали? Думаю, що ваш обовязок був вияснити їм, що таке вимаганне, вибачайте, і дурне і безпідставне. Аджеж таким робом, через свою примху, вони позбавляють освіти, ціле підростаюче поколінне!

— Щож, reverendissime, з рукою на серці, я не міг ім того сказати.

— Не могли? А то чому?

— Раз тому, що їх правда, бо інспектор для людей, а не люде для нього. А подруге — нікого се не позбавило освіти, бо в нашім селі весь народ освічений, всі діти вміють читати і писати далеко краще ніж по сусідніх селах, де є школи.

— Всі діти вміють читати й писати! — з правдивим перестрахом скрикнув патер. — А школи в селі нема? Як же се сталося?

— Проста річ. Кождий батько й мати самі вчать своїх дітей.

— А вонож відки вміють?

— Я їх навчив. Від трийцяти літ у мене така установа, що неписьменному парубкови і неписьменній дівці з сего села шлюбу не дам.

Патер Ґавдентій широко витріщеними очима дивився на о. Чимчикевича, як на яке заморське чудовище. А заморське чудовище й собіж поглипувало глупонаївно на патра, немов не розуміючи, чого тут дивуватися.

Помовчавши таким робом кілька хвилин, о. Чимчикевич висунув ізпід стола низенький стільчик, вніс із сіней кіш повний-верховатий капустяного листя, і сів на стільчику. В тій же хвилині немов на даний знак, із підхилених дверей сусідньої комірки рванулись до світлиці цілі десятки кріликів і в радісних підскоках кп-

нулись до свого господаря. Струя якогось неприємного, звірячого запаху вірвалась разом з ними в світлицю, але о. Чимчикевич не запримічав сего. Кріликн вкрили дідуся, мов купа пушистого, ріжномастного моху. Одні повискакували йому на коліна, инші на плечі, на голову, на руки, а прочі кинулись до коша і почали хрупати свіже листє, махаючи своїми довгими вушками і витріщивши десятки круглих оченят на незнайомого гостя.

— А тпрррус! — ласкаво скрикнув о. Чимчикевич, отрясаючись із мягкопушистих своїх улюбленикiв і викидаючи їм листє на долівку. Кріликн всі разом позіскакували з його плечей і колін і кинулись хрупати, але деякі зупинились перед своїм господарем, поставали на задніх лапках і дивились йому просто в очі, немов благали, щоб не прогонював їх від себе.

— От бачите, reverendissime, — всміхаючись перервав мовчанку о. Чимчикевич, — твар безсловесна, як кажуть, а також дечому може навчитися і привичок набратися. Треба тілько, щоб чоловік доложив старунку до всього, що робить, — щоб душу свою вложив у діло: тоді й діло буде з душею, — живе. Он як! А хто душі своєї в діло не вложить, той і не найде її; чи як ви думаєте, га?

Не знати, чи запах кріликів, чи се раз-ураз повторюване питанне, чи може розбуркане в душі патра підозрінне, що Чимчикевич не такий дурний, як видається, чи наконець се все разом довело патра до якогось нервового роздразнення. Він став чогось непокоїтися і поклав собі скорійше покінчити сю розмову та прямо приступити до діла.

— Зовсім з вами згожуюсь. пан-отчику, — сказав він цілком иншим, гострим і повним докору голосом. — Де священик не додасть своєму стаду духа правдивої набожности, там його й шукати дарма.

О. Чимчикевич при сих словах відразу зірвався зо стільця, мов укушений гадюкою.

— Се... се... се... ви як, reverendissime? — запитав він дрожачим голосом, неначе в середині у него щось кипіло і клубилося. — Се ви проти мене?

— Проти вас — не проти вас, а взагалі, — вимінаючи відповів єзуїт.

— Значить ніби, що я старий дурень, — з бжолами та кролями панькаюсь, а своїх парафіян побожности не навчаю, га?

— Алеж, пан-отче! Хто вам се каже? — крикнув єзуїт.

— Знаю, reverendissime, знаю, хто се каже! І ви тільки що се сказали! Щож, може воно й справді так! Може дійсно я дурень, ні до чого непригідний! Аджеж двайцять літ уже всякі добрі приятелі пишуть тай пишуть на мене доноси до консисторії, що мовляв я неук, непотріб, казань у церкві не говорю і Бог зна ще що виробляю. І все се „в добрій думці", як кажуть. Тілько що певно ніхто з них і не подумав, як то мені старому слухати такі закиди. Аджеж майте милосердє до мене! Бачите, я вже одною ногою в могилі; не нині, то завтра перед Богом на рахунок стану! Позвольтеж мені спокійно вмерти! Не затроюйте мені тих кілька остатніх хвиль! Хібаж я тому винен, що Господь десь там забув про мене і не бере мене до себе?

Голос старця урвався від зворушення, і дві грубі сльози покотилися по його зівялих, поморщених щоках. Єзуїт сидів мовчки, понуривши очі і силкуючись не глядіти на о. Чимчикевича.

— Знаю я добре, — знов почав трохи спокійнійше Чимчикевич, — що тепер пастирям треба більше знати і вміти; але я вже за старий, щоб учитися. От хочби й ся св. догматика! Ще в семинарії мало я знав її; тай як там нас тоді вчили! А опісля й усе до решти забув. Ну, й якеж я казанне скажу своїм мужикам? Почну говорити про догми: боюсь, щоб ще єресі якої не наплутати. Ну, тодіб певно на мене посипалось тілько жалоб і доносів, що й у десятьох водах не обмився6. Читати з казальниці те, що инші понаписували і понадруковували, признаюсь вам, і стидно і очі не служать; і все той клопіт, що й їх я богато не розумію. А говорити так, що на язик навернеться, і стидно і совісно. Я знаю, що бесідник я не мудрий. Заснуть мої парафіяне, їй Богу, заснуть, коли почну їм говорити про те, що не вяжеться безпосередно з їх життем. Не маю того дару — говорити плавно і до ладу про такі речі, що не торкаються зблизька до їх життя. Ну, і скажіть тепер, reverendissime,що мені робити! Дайте

пораду! Чи гнівити Бога, всуе призиваючи Його святе ймя? Краще мовчати і накликати на себе гнів консисторії.

— Певна річ, — відповів згоджуючись патер, — що більший гріх гнівити Бога ніж консисторію. Але чим же ви прогнівите Бога, коли всяку неділю будете навчати своїх парафіян святій вірі і християнському життю?

— Тим прогнівлю: під час мого казання всі заснуть, а до того ще я й сам єресів наплету; он що! Вже я себе знаю добре і не порываюсь на те, чого мені Бог не дав. А прикидатися, лукавити душею, вчити людей тому, чого сам не знаю, на те я, reverendissime, за старий, — сумлінне не позволяє.

— Мій Боже! — загомонів патер Ґавдентій, — значить, ваші парафіяне так таки й живуть без науки святої віри?

— Так таки й живуть, — відповів о. Чимчикевич, звісивши голову на груди. — Правда, правда, читають усі і катехизис на память уміють, але більше нічого й не знають; бо й я сам більше нічого не знаю, а навіть і в катехизисі не все розумію, то й не все можу їм вияснити. Ну, щож робити, reverendissime, коли не розумію? Брався я читати книги теологічні... Та куди тобі... Чи то очі у мене слабі, чи го память притупилася: ні в зуб не розумію? А тут люде прийдуть часом, питають: що воно се, а як розуміти те? Щож я їм скажу? Буду брехати, коли сам напевно не знаю? От і говорю їм найчастійше: „Діточки мої! Розумійте, як хочете, а то й зовсім не розумійте: Богу се зовсім все одно. Він сам сказав: — Ність ваша разуміти времена і літа. Так і лишіть! Жийте гілько по божому, а там уже якось воно та буде."

Патер Ґавдентій аж вдарив себе по колінах.

— Бійтеся Бога, пан-отче! Невже ви так і говорите їм?

— А як же! Говорю, як сумлінне велить.

— Ну, а повага церкви, котрій дана власть навчати і вказувати стежки господні?

— Щож, reverendissime, — майже з слезами в очах мовив Чимчикевич, — видно, що Господь Бог не хотів

дати мені тої поваги, а коли не дав, то відкиж я візьму, а?

— В такім разі ви повинні покинути се місце, до котрого почуваєте себе неспосібним. Ваше сумлінне день і ніч повинно вас мучити за той гріх, що ви займаєте таке важне місце, а не сповняєте привязаних до нього обовязків. Адже ви отак доводите свою духовну паству до страшної безодні невіри, варварства, здичіння! Бо чим є чоловік без віри, як не звіром? Власне сумлінне повинно вам се казати!

— Ну, шож, reverendissime, коли моє сумлінне нічого такого мені не говорить?

— Як то не говорить? Для чого?

— Бо мої парафіяне дуже далекі від невіри, бузувірства, чи як ви се так дивненечко назвали, reverendissime. га?... далеко дальші ніж парафіяне инших церквів, котрі що неділі по дві години дрімають на проповіди. Я вчу, не проповідую, а так попросту, в розмовах. про домашні, близькі всякому речі. Се я добре знаю, і вони розуміють. „Не кради, не пий, не проклинай, не бий, другому в біді допомагай!...“ Чи повірите, reverendissime, що за десять літ з нашого села ніхто в криміналі не сидів? Від 30 літ ані одного Жида у себе не маємо. Школи не маємо, а за то читальня яка! Правда, смішно воно; але що з того? Кому смішно, той нехай сміється!

— Гарно то все, гарно, — згоджувався патер, — але всего сього ще не досить.

— То правда, що не досить, — живо підхопив о. Чимчиқевич, з лукавою усмішкою споглядаючи на сзуїта. — А ви, reverendissime, проїзжали через наше село? І бачили, яке воно? Немовби один сад, в котрому тут і там порозкидані хати. А до того ще з обох боків обрамоване цілим лісом овочевих дерев! Що? Може брешу?... А знаєте, reverendissime, як зоветься той ліс?... „Покутний“, он як. А чому? Пустопаш там була, коли я прибув сюди; так! Так і звалась „Неужиток“. А отсе я на сповіді замість звичайної покути: пять раз Отче наш. пять раз Богородице, а раз Вірую, зачав кождому завдавати таку покуту, щоб зразу коло своєї хати, а далі й на тій пустопаші засадив або защепив одно овочеве деревце, а за тяжший гріх то й кілька.

Ну, через 50 літ і ліс виріс, і все село обсадили, де тільки було яке вільне місце. За овочі з Покутного селяне касу заложили таку, що з самих процентів усі додатки краєві, повітові, громадські і шкільні оплачують; а що роздається бідним та потрібним, се і в коляду не кладу. Як же вам здається, reverendissime, чи мила Богу така покута, чи ні?

— Не туліть Бога, пан-отче! — гостро відгризнувся патер. — Хто може знати, що миле Богу, а що ні! Хто постигне глибину путей господніх? Але наскільки мій слабий розум може судити, то кажу вам сміло: не мила і не може бути мила!

— Не мила? А то чому? — з неукритим зачудуванням запитав о. Чимчикевич.

— А тому, що до покути Бог вимагає серця сокрушенного і смиренного; а ви що даєте Йому? Далі Бог жадає, щоб чоловік як мога відривався від усего земного, від світової суєти; а ви своєю роботою хібаж не привязуєте їх серця ще більше до сего світа? Ні, отче, хибна ваша дорога! Бог не може благословити такого діла. Противно, Бог уже тепер простер над вами свою руку, посилає вам віщунів свого гніву, і горе вам, коли завчасу не покаетеся і не вернете на шлях правди!

При сих словах патер встав мимоволі і простяг праву руку наперед. Лице його сіяло, очі блищали, на чолі і устах навиеала строгість розгніваного судії.

— Віщунів? Яких віщунів? — дрожачи і бліднючи запитав о. Чимчикевич.

— То-то й горе, що ви не бачите їх! Посилає найстрашнійшу духову заразу: духову сліпоту, двоєвірство і байдужність!

— Двоєвірство і байдужність? Як же ви се розумієте?

— Зовсім попросту. Ваша паства не вміє відріжнити доброго від злого, Христа від Беліяля, святої католицької віри від схизми. Ваші духовні овечки любісінько ходять за границю на православні служби божі. Хібаж се нічого?

— А, так от про що ви! — сказав Чимчикевич, відітхнувши свобіднійше і з лекшим серцем. — Ну, се, здається, не такий ще тяжкий гріх.

— Не тяжкий гріх! — аж закричав патер.

— Думаю, що ні. Аджеж і там одного Бога хвалять, ще й так само, як у нас.

— Одного Бога! — розізлився патер. — От і Турки також одного Бога хвалять. То ви певно позволили би своїм парафіянам і на турецьке богомілле ходити?

— Ну, reverendissime, се вже ви задалеко зайшли. Я позволяю їм ходити на латинську службу; тілько що вони самі нерадо йдуть туди, бо нічого там не розуміють. А православна служба така сама, як наша; а тих догматичних тонкостей, що розріжняють нас, ані я сам не второпаю, ані мої мужики.

— Ех, пан-отче, пан-отче! — з жалістю промовив патер Гавдентій, киваючи головою. — І ви се говорите! Ви, католицький священик, можете так говорити, а навіть так робити!

— Щож, reverendissime? Як хто вміє, так і піе! Щож я винен, що говорю і роблю тілько те, що знаю?

— Значить, треба розширювати своє знанне, або...

— Або що?

— Або розстарати собі когось, хто би допоміг вам.

— А... хтож мені допоможе? — пренаївно запитав Чимчикевич.

— Ну, се хіба велике діло? От і я сам готов.

— Ви, reverendissime? А то як?

— Можу вам зобовязатися хоч і що неділі говорити в церкві казання, а не тілько завтра.

— Завтра, як то? Не тілько завтра? — з зачудуваннем питав Чимчикевич.

— Ну, так! Аджеж я того й приіхав! — відповів патер, зі свого боку також зачудований зачудуваннем Чимчикевича.

— Чого приіхали?

— Щоб завтра казанне казати в вашій церкві. Аджеж ви вже повідомлені про се?

— Я? Сохрани, Господи! Я повідомлений?

— Ну, так! Аджеж наш пріор, знаєте, в Тернополі, мав писати вам про се!

— Ваш пріор! Во імя Отца і Сина!... Алеж я не знаю вашого пріора!

— Як то? Невже він не писав вам? Невже ви не дістали ніякого письма?

— Письмо якесь я на сьому тижні дістав, — відказав Чимчикевич змішаний, — але я не знав, від кого воно і про що писане.

— Як то не знали?

— Та так, що не знав! Бачите, ось воно! Що я намучився, щоб прочитати: і літери, здається, деякі розбираю, а слово хотьби тобі однісіньке! Ніде гріха діти, плюнув я на нього тай сховав. Ось вам воно: погляньте, чи се від вашого пріора?

І о. Чимчикевич подав патрови зіняте, засмальцьоване письмо пріора. Той поглянув на него, сам не знаючи, що про се думати, і тілько охнув: письмо було писане по латині, котру Чимчикевич іще перед пятьдесятьма роками вспів забути всю до нащадку!

— От воно як! — промовив патер, помовчавши хвилинку та встигши за той час прокляти в душі хитрого пріора, що зробив йому такого збитка: — Щож тепер буде?

— Не знаю, reverendissime.

— Я конче мушу завтра сказати проповідь у вашій церкві. Мені моя власть наказала.

— Щож, — смирно відказав Чимчикевич, — з Богом, reverendissime. Тілько що мені моя власть скаже?

— Ваша власть? Яка?

— Ну, митрополит, консисторія. Чи може ви маєте їх дозвіл?

— Ні. А хібаж се не від вас залежить?

— Авжеж, що ні. Без вищого дозволу я не можу допустити священника иншого обряду проповідати в моїй церкві.

Патер Ґавдентій стояв мов укопаний. От тобі на! Через таку пусту формальність мала би пропасти його місія! Ах, і завсіди мусять його переслідувати ті дурниці, ті дрібнички життя, на котрі він не звертає уваги і котрі можуть иноді попсувати все діло. Але ні, то не може бути, бодай тепер ні! В якімсь нервовім зворушенню став він ходити по комнаті, придумуючи, що тут робити. Нараз зупинився перед Чимчикевичем.

— Так се ви кажете, що не маєте права допустити мене до проповідання в вашій церкві?

— Ні, reverendissime, не маю.

— Ну, а коло церкви, на цвинтарі можу проповідати?

— Там можете.

— Ну, ось і гарно. Буду проповідати на цвинтарі.

— Добре. Тілько, знаєте, reverendissime, я чоловік старий, слабий; боюсь, щоб не було мені за се якої халепи.

— Від кого?

— А от хотьби від пана старости. Знаєте, на цвинтарі будь що будь публичне місце, а проповідь будь що будь — бесіда. А староста у нас гострий, службистий. Набіжить і запитає: „А що се у вас, отче, без дозволу власти на публичному місці якісь зборища збираються, бесіди говоряться?“. І щож я на се скажу?

— Смійтеся з того, пан-отче!

— Ну, ви собі, reverendissime, смійтеся на здоровле! А по мні мурашки бігають. Пощо мені клопоту на здорову голову? А ліпше знаєте що? У вас коні добрі, бричка легенька, дорога тепер добра: от ви, не в гнів вам кажучи, їдьте до города і добудьте дозвіл від пана старости. А я дуже радо зроблю все, що буде залежати від мене. Потрудіться, reverendissime; нехай се буде Богу на славу, а для мене старого спокійнійше.

Патер Гавдентій думав було зразу противитися і переконувати Чимчикевича, що його побоювання даремні; але ледви замітна іронічна нотка в остатніх словах „попа“ поразила його мов грім. Він зміркував відразу, що занадто мало цінив собі того старця, і що за тою дитинячою простотою і наївністю у него крпеться щось більше глибоке, якесь зовсім незвичайне „собі на умі“. Не кажучи ні слова більше, червоний і розсерджений патер схопив капелюх і вискочив на ґанок.

— Запрягати! — крикнув він на все горло, побачивши, що сонце вже почало спускатися, і нагадавши собі, що до города добрі дві милі.

— От проклятий піп! — воркотів він собі під носом, дожидаючи, поки запряжуть його бричку. — Замучив мене зовсім! Здається — ніби глупий мов пень,

а тимчасом він тугий як лико. Алеж бо і я собі півроку мудрий, тілько часу збавив даремнісінько! Чорт би його взяв з тим дозволом! Найшов, що видумати! І як то мені упоратися сьогодні?...

— А що, прошу єґомостя? Чи я не говорив, що вони скоро поїдуть? промовив усміхаючись Прокіп до Чимчикевича, запираючи ворота по відїзді гостей.

— Так то, так, Прокопе, — сумовито сказав о. Чимчикевич, — поїхали то вони, поїхали, але не сьогодні, так завтра вернуться знов.

— А най Бог боронить! — крикнув Прокіп. — А чого їм від нас треба, прошу єґомостя?

— Чого? — повторив о. Чимчикевич. — Чого? питаєш. Слухай же, Прокопе! Ти мене давно знаеш. Як ти гадаеш: дбав я про громадян? учив їх добру? давав їм добрий приклад? Був я для вас добрим попом?

— Падлюка був би той, хтоб инакше говорив! — крикнув Прокіп. — Не попом, а батьком рідним! От чим ви були для нас!

— Ну, не говори так, Прокопе. Знаю я свої хиби. Але того, що мені сказав сей езуїт, я до нинішнього дня не знав і не думав.

— То се езуїт? А щож він сказав вам?

— Сказав, що мої парафіяне Бога не знають, в двох Богів вірять, а то тому, що і тут і до Почаева до церкви ходять, а в Почаеві, мовляв, уже не той Бог, що тутечки. Чуеш, небоже? І за се, грозив, не мине нас кара божа.

— От що він вам крякав! А крякали би над ним ворони!

— Не клени, Прокопе! І для того, говорив, треба нас усіх просвіщати, навернути на правдиву езуїтську віру; і він се зробить.

— Він? А не діждав би! А як же він нас навертатиме?

— Буде вам що неділі казання говорити.

— Тілько всього? Ну, чували ми їх казання! Се ще не великий страх! Нехай собі говорить. Я думав, що може зо староства наказ прийде, а староство жандармам накаже. От тоді справді був би клопіт, бо не стілько би навернули, скілько здерлиб. А казання — н-ну!

І махнувши рукою, Прокіп побрів на обійсте до

свого діла. А о. Чимчикевич довго ще сидів на ґанку своєї старої хати, під тінею густо обвитої розцвілої фасолі, сидів і думав про нежданну візиту єзуїта, про розмову з ним і його дивний замір.

— Ой, не проста, не припадкова то річ, — думав він. — Не на мене одного гострять зуби ті єзуїти; тільки здається, що мене першого хочуть проковтнути. Щож? Божа воля! Просив я Господа, щоб дозволив мені вмерти супокійно; та здається, що за мої гріхи не вислухав мене Бог. Прийдеться мабуть власними старими очима побачити ще початок нової боротьби, а може і свої старі кости в ній зложити. Його свята воля! А люта буде боротьба, страшна! І хто то в ній переможе? Находить на нас чорна хмара з заходу, грізна, узброена просвітою, хитрощами, інтриґою, протекціями і всякими мудрими штуками; а щож ми поставимо насупротив неї? Находить велика пошесть, страшна чума, котра може змести нас з лиця землі, як вода злизує мул. А як жеж ми охоронимось від неї, де найдемо на неї лік?...

І о. Чимчикевич узяв старий молитвенник в деревляній, полотном обшитій оправі, писаний грубим, хорошим почерком на старім, грубім папері. Се була єдина вартна річ, яку посідав він і цінив вище всього на світі. Старець розвернув книгу і почав поволі, голосно і виразно читати. Молитва успокоїла його; важке вражінне, викликане єзуїтом, розвіялося. Якось мимоволі очі Чимчикевича зупинилися на остатніх листах молитвенника, де він сам після старих записок, документів і оповідань старих людей списав більше чим трьохсотлітню літопись села Товстохлоп. Одна сторінка тої літописі звернула на себе його особливу увагу. Перечитавши її, він тихо захихикав. Якась нова думка блиснула в його голові. Він іще раз перечитав тую сторінку і ще раз усміхнувся.

IV.

Була неділя. Прехороший літній день. На небі не видно ні однісінької хмарки. Темною густою зеленю вкривали вікові липи стару, але ще добре одержану церков з її червоною банею, що була покрита бляхою, з позолоченим хрестом на вершку. Побіч церкви блищав,

аж горів, новий, мідяний дах на невисокій присадкуватій дзвіниці. З церкви розлягався голосний, на ціле село протяглий спів літургії; у церкві співали всі, хто лиш міг: чоловіки, жінки, хлопці і дівчата гармонійним хором. Здавалося, що величезна хвиля тих голосів розпирає стіни старої церковці і підносить її на собі вгору. З боку коло крилоса стояв високий і чорний патер Ґавдентій, з якимсь не то набожним, не то похмурим лицем, і ждав, поки скінчиться служба божа. Богато він натерпівся вчора: пізно в ночи приїхав у містечко і якось переночував у лихій жидівській коршмі. Ранком набігався немало, заким розбудив старосту і отримав від нього позволенне промовити на публичнім місці. Та всетаки він поставив на своїм і вернувся на час. Зразу він дуже боявся, щоб о. Чимчикевич не втяв йому штуки і не упорався з службою божою вчаснійше, так, що він, приїхавши, застане лиш заперті двері і вже нікого в церкві. Але ні. О. Чимчикевич поступив собі зовсім лояльно, а по утрені ждав аж годину на його приїзд. Се потрохи помирило патра з Чимчикевичем, хоть дотепер не міг він йому простити вчорашнього занепокоєння.

Ось о. Чимчикевич дрожачим голосом прочитав евангеліє. Патер подумав, чи не почне він сам тепер проповідь, але ні: панотець править службу божу дальше. Ось і служба божа кінчиться. По причастію патер вийшов з церкви. Недалеко дзвіниці між двома величезними липами лежала велика, чотирогранна, на два лікті висока плита, якийсь старий надгробний камінь. Патер станув на нім, то буде його амвона. Виняв з хустини комжу і натягнув її поверх сутани. Стоячи високо на плиті з полискуючим на сонці, гладко виголеним тіменем (барет він забув узяти з собою), здавався він високим як придорожній стовп і грізним мов мара. Сонце доходило вже до полудня і пекло немилосерно. В тіни лип цвіріньбали воробці. Маса червоних великих блощиць лазила по гробах і наповняла всі отвори і тінисті щілини в деревляній загороді. Ані вітрець не подув, щоби відсвіжити повітре. Листе не рухалось зовсім, мов замерло. Патер стояв якраз на такім місці, де за цілий день не було тіни. На його чолі, щоках і руках почав виступати піт дрібними блискучими краплинами;

він нетерпливо прислухувався співови, котрий потоком виливався з церкви. Вже прочитано благословеніе, коли нараз патер з гніву мало-що в голос не закляв — з церкви розляглось: Радуйся, Николає, великий чудотворче!

— З розуму зійшов піп, чи що? Захотілось йому сегодня читати акафист!

Але гнів на ніщо не придався, треба було ждати кінця акафисту. А о. Чимчикевич немов би навмисно кожде слово виголошував протягло, поволі, мов би догадувавсь, якої муки зазнає патер Гавдентій! Доброї пів години тягнувсь акафист; а як вимучився за той час патер на своїй камяній амвоні на сонічнім скварі, того ні пером описати, ні в казці розказати. Радо би був зліз він з плити і сів у холодку під дзвінницею, колиб не громада дітей і старших дівчат, котрі повиходили з бабинця і поставали під церквою, заєдно хрестячись і споглядаючи на него.

При них злізати якось нескладно. Патер разів з двайцять посилав їх до чорта, але се небогато помагало. Дрібні крапельки поту давно вже перемінилися на ручайки, що тихо спливали долі щоками, по плечах і грудях. Сорочка була на нім зовсім мокра і прилипала до тіла. Кров била сильно в лице, голова горіла, в ушах шуміло, в горлі пересохло; патер став направду побоюватись сонічного удару або якої небудь нагальної слабости.

Ну, слава Богу! вже скінчився і акафист! Він зітхнув свобіднійше. Але шож се? В церкві спів затих, щось говорять. Можеж то бути? О. Чимчикевич почав проповідь! Патер іронічно усміхнувся, пригадавши собі оповідання про його проповіді. Мабуть вона не буде довга, подумав він. А всежтаки шкода, що я не в церкві. Було би цікаво послухати!

Дійсно варта було почути ту проповідь.

— Дітоньки мої, — промовив о. Чимчикевич, — вичитав я отсе в старих паперах, що нині якраз сто літ минає... еге, сто літ, як один день! — як у нашому селі Товстохлопах вибухла страшна пошесть. Пів села вимерло за один тиждень. Триста вісімдесять душ без сповіди і причастя святого. Нехай нас усіх Бог боронить від такого, небожата! А як гадаєте, дітоньки мої,

чи не годилось би нам як небудь відсвяткувати столітню памятку такого великого нещастя?

Нарід стояв, хрестився набожно і зітхав із глибини душі.

— Так слухайтеж, як я про се думаю, дітоньки! — продовжав о. Чимчикевич. — Відправмо молебень з коліноприклоненнем за ті померші душеньки, а опісля виберіть собі кільканайцять парубків що дужчих, розумієте? І нехай вони за чергою до самого вечера дзвонять не вгаваючи. Нехай ті голоси ідуть до всевишнього Бога і сповістять тих наших небіщиків, що ми і по сто літах не забули про них. Нехай се буде Богу на хвалу, щоб Він змилувався над нами і відвернув від нас усяке лихо, усяку чуму тілесну і духову. Амінь.

По тих словах задзвонили маленькі церковні дзвінки, відтак обізвалась тонка сиґнатурка у церковній копулі, а за нею загуділи грімкі голоси з дзвіниці. Нарід упав на коліна і почалася панахида. Патер глядів здивований, не розуміючи, в чім діло, не знаючи, чи йому стояти, чи також упасти на коліна. Вкінці і він приклякнув на своїй плиті.

Скінчилася панахида, скінчилася служба божа, но дзвони як гуділи, так гудять. Хрестячись почав нарід виходити з церкви; дівчата в білих сорочках і ріжнобарвних стяжках пестріють як мак; за ними показались жінки в білих намітках, засіріли мужики в темних свитках; діти купками розбіглися по кладовищі. Патер стояв на камени облитий сонічним блиском і перехрестився. Нарід цікаво згромадився круг нього — а дзвони гудуть не втихаючи. З злосливою усмішкою тиснуться парубки до дзвіниці, вистукують тяжкими чобітьми, спинаючися вгору по крутих сходках, а ті, що вже вилізли, повихиляли голови зо всіх вікон і отворів і з неменшою цікавістю глядять на єзуїта. Крізь гучний голос дзвонів чути їх регіт.

Зібралась ще більша юрба народу, патер перехрестився ще раз, потім здивований глянув на дзвіницю, мов би питав очима, коли вже раз перестануть там дзвонити? А дзвони і не думають переставати, гудуть що сили. А хороші і голосні ті дзвони на товстохлопській дзвінниці! Розповідають, що вилито їх з колишніх козацьких гармат, що тут були затоплені в болотах по

якійсь битві, а пізнійше відшайшли їх мужики. Хороші, голосні дзвони! Як усі сім задзвонять разом, то при дзвініці свого власного голосу не вчуєш, а гомін їх чути в сімох сусідніх селах.

Патер перехрестився третій раз.

— Во імя Отца і Сина, — почав він грімким голосом — та куди там! За дзвонами нічого не чути.

— А що, не перестануть вони там дзвонити? — крикнув він що сили до зібраної вколо него юрби.

— Га, що, як!? — закричали йому в відповідь люде.

— Не перестануть дзвонити? — ревнув що сили патер.

— Перестануть.

— Коли?

— У вечір.

— Як то у вечір? А чомуж се?

— Чуму проганяємо.

— Яку чуму?

— Сто літ тому! Чума була! Триста душ без сповіди! За померші душі! Чуму проганяємо! — Такі уривані фрази розібрав патер зпосеред змішаного крику народу. Зараз догадався він, що се нова видумка Чимчикевича. Очі його заблискали гнівом, і він зіскочив з каменя на землю.

— Я вам маю говорити проповідь, — промовив він ласкаво до народу.

— То говоріть! — роздались голоси з купи.

— Як же мені говорити, коли дзвонять? Скажіть, щоб перестали!

— Ні, не можна!

— Але мені сам староста позволив говорити!

— То говоріть.

Зпосеред юрби роздавався чимраз частійший сміх. Дзвініця була переповнена молодіжю, серед котрої кождий рух і слова патра розбуджували непогамований сміх і радість. А дзвони не переставали гомоніти ні на мінуту. Патер побачив, що труд його даремний, противно, чим більше він буде лютитись, тим смішнійше буде його положенне. І він роздумав, що ліпше уступити сим разом, в надії, що другим разом тим повнійше осягне побіду. Солодко усміхаючись, він промовив:

— Ну, дзвоніть собі, дзвоніть, я приїду на другу неділю. Бог з вами!

Але сідаючи на бричку, що тут таки за церковною огорожею ждала на него, він стисненим кулаком погрозив в сторону попівства і злосливо проворкотів:

— Почекай, ти стари шизтатику, я цебе науче!
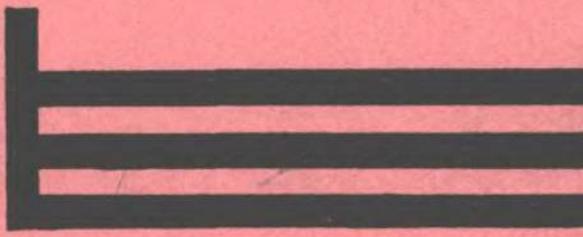
(1887).